

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number **65**, Aralık/ December 2020, 147-180

**LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA DAİR FRANSIZ MECLİS
ZABITLARINDA İTİRAZLAR VE İTİRAFLAR**

**Objections and Confessions to the French Parliament Officers on
the Lausanne Peace Treaty**

(Makale Geliş Tarihi:18.07.2020 / Kabul Tarihi: 21.10.2020)

Fatma UYGUR*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nı fiilen bitiren barış antlaşmalarının sonuncusu, *Lozan'da* 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Bu sürece giderken taraf devletlerden Fransa, Britanya'nın baskıları veya değişen hükümet politikaları sebebiyle Türkiye ile yakınlaşmasını kimi zaman geciktirmiştir. Ankara hükümetine, İngiltere karşısında *denge unsuru* olarak yaklaşmak mecburiyetinde kalan Fransa, Mudanya ve Lozan dönemlerinde İngiltere'nin piyon olarak kullandığı Yunan tezini desteklememiş adeta İngiliz menfaatlerine karşı çıkmıştır.

Bununla birlikte Fransa, 143 madde ve çok sayıda ek protokolden oluşan bu antlaşmayı kendi milli meclisine gecikmeli sunmuştur. Antlaşmanın bir yıl geciktirilerek Fransız meclisine getirilmesi bazı milletvekilleri tarafından Raymond Poincaré hükümetinin önemli bir kusuru olarak görülmüştür. Mecliste söz konusu antlaşmanın genelde aleyhine hararetli tartışmalarla dolu bir celse gerçekleşmiştir. Fransız Meclis müzakere tutanaklarında, Suriye/İskenderun sancağı, yabancı okullar, borçlar meselesi gibi bazı konularda *Şark Meselesi* bağlamında ciddi itirazlar görülmüştür.

---

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, *Associate Professor*, *Ankara University, School of Foreign Languages*, fuygur@humanity.ankara.edu.tr,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7919-1695>.

Fransız parlamentosunun, 13. yasama döneminin 25 Ağustos 1924 tarihli birleşiminin 43. oturumunda yapılan müzakere tutanaklarında, Lozan Antlaşması'nın maddeleri bölümler hâlinde tartışılırken aynı zamanda Türk tarafının şiddetle reddettiği Sevr Antlaşması'nın ilgili hükümleriyle karşılaştırılması bazı milletvekillerinin olumsuz yönde oy vermesine yol açmıştır. Fransız meclisinde, Türk-Fransız İtilâfnamesini (Ankara'da 20 Teşrinievvel 1337-1921) imzalamış, Sakarya Meydan Muharebesinden sonra da bizzat Mustafa Kemal ve hükümet yetkilileriyle yakın temas kurmuş bir politikacı olarak Franklin Bouillon *Fransız Dışişleri Komisyon Başkanı* sıfatıyla Lozan Antlaşması hakkında olumlu konuşmalar yapmıştır. Fransız milletvekillerinin ise alabildiğine sert bir biçimde eleştirdikleri bu antlaşma için, Fernand Enderand gibi bazı vekiller Avrupalı milletleri memnun etmeyen bir anlaşma olarak değerlendirmiş ve anlaşmaya *kaybolan hayaller* adını vermek istemiştir.

Bu çalışmada, Fransız milletvekillerinin Fransız Milli Meclisi'nde Lozan Barış Antlaşması'na dair yaptıkları görüşmelerin, münakaşaların ve münazaraların yer aldığı *Journal Officiel de la République Française Débats Parlementaires* (Fransız Cumhuriyeti Resmî Gazetesi Meclis Tartışmaları) zabitleri başta olmak üzere Fransız matbuatının Lozan'a yaklaşımları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Antlaşması, Şark Meselesi, Franklin Bouillon, Albert Milhaud, Journal Officiel.

Abstract

The last of the peace treaties that actually ended the First World War was signed on 24 July 1923 in Lausanne. While going to this process, France side of the state, due to pressure from Britain's rapprochement with Turkey has delayed some time. France, who is obliged to get closer to the Ankara government as a balance against England, did not support the Greek thesis that Britain used as a pawn during the times of Mudanya and Lausanne.

France submitted this treaty, consisting of 143 articles and a number of additional protocols, to its national assembly with delay. On the other hand, the treaty was brought to the French parliament with a delay of one year. It was seen by some lawmakers as an important defect of the Poincaré government. In this context, a session took place which caused heated discussions against the said agreement in general. In the French Parliamentary negotiation reports, serious objections were seen in the context of the *Oriental Problem* on some issues such as the Syrian/ Iskenderun sanjak, foreign schools, and the debt issue.

In the negotiation reports of the 43rd session of the union of the French parliament dated 25 August 1924 and the 13th legislative period, while the articles of the Treaty of Lausanne were discussed in sections, at the same time, the comparison of the Sevres Treaty, which the Turkish side strongly rejected, caused some deputies to vote negatively. Franklin Bouillon

(1870-1937), as a politician who signed the Turkish-French Confederation in the French parliament (20 Teşrinievvel 1337-1921 in Ankara) and had close contact with the government personally after the Battle of Sakarya, about the Lausanne Treaty as Head of the French Foreign Commission he made positive speeches. For this treaty, which French lawmakers harshly criticized for what it could get, some deputies such as Fernand Enderand considered the European nations a dissatisfying agreement and wanted to call the agreement *the lost dreams*.

In this study, the approaches of the French press, especially *Journal Officiel de la République Française Débats Parlementaires* (French Republic Official Journal Assembly Discussions), which includes the negotiations, discussions and debates about the Lausanne Peace Treaty in the French National Assembly, has been discussed.

Keywords: Lausanne Peace Treaty, Oriental Issue, Franklin Bouillon, Albert Milhaud, Journal Officiel.

Giriş

Başarılı bir Milli Mücadele sonucu imzalanan Mudanya Mütarekesi (1922)'nin ardından müttefik devletler; Britanya İmparatorluğu, Fransız Cumhuriyeti ve İtalya Krallığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ve Yunanistan'ı bir barış konferansına davet etmişlerdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına baş delege Edirne mebusu Umuru Hariciye Vekili İsmet İnönü, Sinop mebusu Umuru Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiyye Vekili Rıza Nur, Trabzon mebusu sabık vekil Hasan Saka ve danışmanlar bu davete icabet etmişlerdir (Atatürk, 1981: s. 701). Franklin Bouillon (1870-1937)'dan güvence alınarak (Sonyel, 1974: s. 41) gidilen bu görüşmelerde yaşanan uzun ve zorlu müzakerelerden sonra 24 Temmuz 1923 tarihinde İsviçre'nin Lozan şehrinde *Beau-Rivage* sarayında *Lozan Sulh Muahednamesi* adıyla imzalanmıştır. Bu antlaşmada Japon İmparatorluğu, Yunanistan Krallığı, Romanya Krallığı, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya)'nın da imzaları bulunmaktadır (Düstur, 1931: s. 13).

Milli meclisinde onaylaması gereken taraf ülkelerden Fransa, 143 madde ve çok sayıda ek protokolden oluşan bu antlaşmayı, Fransız parlamentosunun 13. yasama döneminin 25 Ağustos 1924 tarihli birleşiminin 43. celsesinde bütün gün müzakere etmiştir. Fransız meclis zabıtlarına göre (*Journal Officiel*) Lozan Antlaşması'na atfen vekiller tarafından yapılan itirazlar, itiraflar ve ikazlarla dolu oldukça hararetli tartışmalar söz konusu olmuştur. Meclis müzakere tutanaklarında Fernand Enderand gibi bazı vekiller Lozan'ı Avrupalı milletleri memnun etmeyen

bir anlaşma olarak değerlendirmiş ve anlaşmaya *kaybolan hayaller* adını vermek istemiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3114).¹

Lozan'ı *Şark Meselesi* bağlamında değerlendiren Fransız Senatosu, müzakerelerin kesintiye uğradığı bir dönemde,² genel bütçe ve yasama görüşmelerine ait bir rapor yayımlamıştır. Raporda, Fransa'nın Almanya ile yapılan Versailles Antlaşması'nın mali sonuçları ele alınırken, *ebedi* bir mesele olarak tanımlanan *Şark Meselesi* şöyle tanımlanmıştır: “*Boğaziçi'nin kıyılarında ve Anadolu platosunda olup bitenleri çok dikkatle takip etmek zorundayız. Sonu gelmeyen Şark Meselesi bir kez daha ümitsiz komplikasyonuyla karşımıza çıktı. Mustafa Kemal'in baş döndüren başarısından sonra Avrupa diplomasisi Türkiye ile kalıcı bir barışın temellerini atmak için boşuna çaba sarf etmekte. [...] Ne olursa olsun Türk zaferi bütün İslam âleminde önemli bir etki yarattı. Osmanlı'nın prestiji aniden yükseldi ve yayıldı...*” (Impressions, 1923: s. 13-14).

Lozan Konferansını, Türkler için bir başarı, İngiliz Başbakanı Lloyd George (1863-1945)'un ise bedel ödemek zorunda kaldığı bir politik hata, İttifak bloğunun bir rövanşısı olarak değerlendiren Alman basını da sürecin sıkı takipçisi olmuştur. Konferansa, *Şark Meselesi*yle yakından ilgili eski Alman Şansölyesi Joseph Wirth (1879-1956)'i davet etmedikleri için gücenen Alman basını Türklerin tarafını tutarken Britanya ile Fransa'nın aralarında bir pazarlığa muhakkak gözünü bakmıştır. Lozan'ı Türkler için diplomatik bir başarı olarak değerlendiren Alman basını Almanya'nın Boğazlar hususunda antlaşmaya dâhil edilmemesini de eleştirmiştir (Bulletin de la Presse allemande, 1922: s. 1076-1077).

Avusturya'nın Sofya Elçisi Auguste Karl, Sofya'dan ülkesinin Dışişleri Bakanlığı Siyasi Dairesine gönderdiği bir raporda Sykes-Picot Antlaşmasını imzalayan Sofya Yüksek Komiseri Fransız diplomat George Picot (1870-1951)'un, Türklerle karşı güç gösterilmesini savunduğunu ve Franklin Bouillon'un ise “*Türk şovenizminin*” en büyük suçlusunu olarak gördüğünü dile getirmiştir Yunanlıların büyük yenilgisi *Şark Meselesinin* yeniden masaya yatırılmasını gerektirmiş ve Fransa'nın Yakın Doğu'ya³ ilgisi hayli artmıştır (Österreich-Armenien, 1995: s.

¹ Lozan'ın tartışıldığı ve yürürlüğe girmesi için oylamanın yapıldığı meclis oturumundaki konuşmaların yer aldığı 64 sayfalık 104 numaralı Fransız Cumhuriyeti'nin resmî gazetesi, République Française, Débats Parlementaires ve Feuilletons, Chambre des députés, Feuilletons Sénat.

² Lozan Konferansı'nın müzakereleri 21 Ocak 1923'ten 24 Temmuz 1923'e kadar olmak üzere 8 ay, 4 Şubat- 23 Nisan arasında iki buçuk aylık bir fasıla söz konusudur (İnan, 1994: s. 284).

³ Kullanılan Fransızca kaynakta “Le Proche Orient” ifadesi Yakın Doğu anlamında kullanılmıştır. O dönemde henüz Ortadoğu kavramı pek kullanılmamaktadır. Çetinsaya, ilk defa 1902 yılında Amerikalı bir deniz subayı tarafından kullanılan *Orta Doğu* kavramının (middle east) II. Dünya Savaşı yıllarına kadar fazla benimsenmediğini belirtmiştir. 1939'da kurulan Middle East Supple Center adlı bir örgüt tarafından Ortadoğu ifadesini kullanılmaya başlanmıştır. “*Bu teşkilâtın ortaya attığı Ortadoğu kavramı Libya'dan Afganistan'a kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. Günümüzde ise Ortadoğu (Ar.*

142)⁴. Kısaca, Osmanlı Devleti'nin topraklarının parçalanması hakkındaki stratejik rekabetin adı *Şark Meselesi* olarak adlandırılacak ve yeniden ele alınacaktır.

Fransız Basınında Lozan Delegeleri

Jacques Kayser imzalı *Kemalist Alarm* başlığıyla çıkan Le Rappel gazetesi Fransız çıkarlarının önemine vurgu yaparak diplomaside net tavırlar sergilenmesini arzu etmiştir. İzmir ve Ankara'da tek diplomatik galip Franklin Bouillon'dur. İngiltere'nin ısrarcı olduğu Fransız delege Barrère ise Roma'dan eksik bilgiyle gelecektir Fransa'nın kazanımlarını kaybedecektir. Buna mâni olmayan Poincaré, Alman meselesiyle hipnotize olmuş gibi Doğu Meselesini ikinci plana atmıştır. Lozan'ı ikinci bir San-Remo'ya dönüştürmek Fransa'nın çıkarlarına aykırı olacaktır (Le Rappel, 28.10.1922). Konferansta, İngilizler adeta bütün mesailerini Fransızları Türklerden ayırmaya hasreterek ve kapitülasyonları *tebdil-i şekl* ettirerek Fransızlara müdafaasını mecbur edeceklerdir (Şimşir I, 1990: s. 458).

Mustafa Kemal ile samimi bir ilişki içinde olan Franklin Bouillon'un Fransa adına temsilci olarak Lozan Konferansı'na gönderilmemesine dair yöneltilen soruya, İngilizlerin rahatsız olacağı kaygısıyla bizzat kendisinin reddettiği yönünde gazete haberi mevcuttur Floréal gazetesi Bouillon'u *imparatorluk artığı*, ciddiyetten uzak nitelendirmiş ve kıyasıya eleştirmiştir (Floréal, 17.02.1922). Le Rappel gazetesi ise Bouillon'un Lozan'a gitmekten vazgeçtiğini okuyucularına üzülenek duyurmuştur. Gazete, yoğun bir İngiliz basın kampanyasından mütevellit baskılardan yılmamak gerektiğini, Bouillon'un Fransa'yı Lozan'da temsil etmesinin önemini vurgulamıştır. Bouillon'un diplomatik başarısını İngilizlerin hazmedemediği açıklayan Poincaré, Lozan'a gidecek delegeleri de eleştirmiştir. Ankara'daki liderlerin Türk-Fransız iş birliğine minnet ve güven duyduklarını önemle belirten Poincaré, seçilen delegelerden Bompard'ın İstanbul Büyükelçiliği zamanında kötü bir izlenim bıraktığı ve Fransız çıkarlarını zedelediği için Lozan'a gönderilmesini istememiştir. Ayrıca Franklin Bouillon'un görevi neden kabul etmediğine dair gerekçelerini yazdığı imzalı mektubu da yayımlanmıştır. Raymond Poincaré'nin de teşekkür ve takdir içeren cevabi mektubu Fransız kamuoyuna sunulmuştur (Le Rappel, 1922).

---

eş-Şarku'l-evsat) dar anlamda kullanılmakta ve Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle (Yunanistan hariç) bunlara komşu olan ülkeleri ifade etmektedir. İçeriği ve sınırları açıkça belirlenmemiş başka bir coğrafi kavram olan Yakındoğu da günümüzde Ortadoğu ile aynı anlamda kullanılmaktadır." (Çetinsaya, 2007: s. 403).

⁴ Österreich-Armenien adlı arşiv koleksiyonunda Mustafa Kemal'in Fransa ve Türkiye arasında deniz ve hava ulaşımına dair yaptığı görüşmelerle ilgili (22 Ekim 1924 tarihli) Fransızca ek belgeler bulunmaktadır (Österreich-Armenien, 1995: s. 8216).

Öte yandan Le Petit Journal gazetesi, “*Kemalist Zaferin Çiftte Sonuçları*” başlıklı yazıda Claude Farrère’in “*Yeniden Doğan Türkiye*” adlı çalışmasını ilk sayfaya taşımıştır. İstanbul’da Veliht Abdülmecit Efendi tarafından kabul edilmesini ve yaşadıklarını övgüyle aktarmıştır. Aynı sayfada yan sütunda sözü Lozan’a getiren gazete Türk delegasyonunun Mudanya Konferansı öncesinde ve sonrasında Türklerle birtakım vaatlerde bulunan Franklin Bouillon’u Lozan’a çağıracağı yönünde haber vermiştir. Haberde söz konusu edilen vaatleri Türk delegeleri ne yalanlamış ne de doğrulamıştır.⁵ Bouillon’un Lozan’da Türk taleplerini yerine getireceği düşünülmüştür (Le Petit Journal, 29.11.1922).

Ankara buna duyarsız kalmamış Rauf Orbay’ın Fransız matbuatına teşekkür ettiğini belirten bir telgrafi İsmet Paşa’ya göndermiştir. “*Da’vay-ı millimizin bidayetinden beri Fransız matbuatının hakkımızı kabul ve müdâfaada devam ve sebatlarını sitâyıyla zikr ve matbuâtın Fransız milletinin lisan-ı hali bulunmasını kayd ile harekâtını milletinin efkâr-ı umûmiyesine tevfiik zaruretinde olan Fransa hükümetinin ve mahir başvekilinin ve murahasalarının binnetice İstiklâl-i tam noktasından beyânâtda bulundum. Mektebler hakkındaki mütâlebâtlarından ayrıca şikâyet ettim.*” (Şimşir I, 1990: s. 204)

Yedi yüz kadar davetlinin hazır bulunduğu, Lozan Üniversitesi’nin büyük salonunda saat 15.00’te, İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé tebessümle, Britanyalı Yüksek Komiseri Rumbold buruk ve keskin bir tavırla, İtalyan Marki Garonne ve Montagna, Japon Outchai, Yunan Venizelos ve Caclamano, Romen Diamendi, Bulgar Morlof ve Stanciof, imza atan delegelerdir. Excelsior gazetesinin haberine göre, İsmet Paşa ve arkadaşları antlaşmayı Ankara’dan Mustafa Kemal’in bizatihi bunun için gönderdiği altın kalemle imzalamıştır. İsviçre Konfederasyonu Başkanının bir konuşmasıyla konferans kapanmıştır (Excelsior, 25.07.1923; L’Action française, 25.07.1923).

Kesintiyle sekiz ay süren görüşmeler, iki konferans ve iki ayrı büyükelçi delegesiyle Hindistan’da Müslümanlar arasında sevinçle karşılandığını bildiren Fransız muhabir imza töreninden hemen sonra İngiltere’deki atmosferi anlatmıştır: Genel olarak antlaşmaya olumlu bir yaklaşım sergilenmiştir. Ancak, Lloyd Georges taraftarları muhafazakâr hükümetin imzaladığı söz konusu antlaşmayı utanç verici olarak görmüşlerdir. *Times*, modern tarihlerde yapılan antlaşmalarla karşılaştırmış ve bunu cömert ve adil bir antlaşma olarak nitelendirmiştir. Türkler sınırlarını sağlama ve emniyete almıştır. Bununla birlikte yine de ek protokol ile ideal bir antlaşma olarak görülemez. *Daily Mail*, Lozan’ı artık Türklerle İngilizler arasında

⁵ “... Mudanya Konferansından evvel Mösyö Franklin vasıtasıyla verilen te’minatın ve şimdiye kadar maalesef müdâfaa bile edilemeyen tekrârından başka bir şey olmadığını gördüm.” (Şimşir I, 1990: s. 458).

yeni bir sayfa açan ve barış içinde iyi ilişkiler sürdürmek için tarihi bir süreç olarak görmüştür. Bir diğer gazete *Westminster Gazette*, liberal bir bakış açısıyla Türkleri tebrik etmiştir. Gazeteye göre, Türkler kendilerine verilen imtiyazlara ve kazanımlara layık olmayı düşünmeleri gerekmektedir. *Daily Chronicle* gazetesi ise Lloyd Georges'un sözlerini daha da ileri götürerek bu antlaşmanın İngiltere'nin daha önce hiç imzalamadığı aşağılayıcı bir antlaşma olarak değerlendirmiştir. Muahede, İngiltere'nin Filistin, Gelibolu, Mısır ve Mezopotamya'da dört yıllık savaş kazanımlarını alıp götürmüştür. *Daily Telegraph*, *Türksevmez* bu gazete Türk milliyetçiliğinin yeniden doğmasından endişe duyduğunu, Türkiye'de yabancı düşmanlığının artacağını bu yüzden Türklerin dikkat etmesi gerektiğini yazmıştır (Le Temps, 26.07.1923).

Şark Meselesi Bağlamında Fransız Parlamentosundaki Lozan Görüşmeleri

Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan tam bir yıl sonra Fransız Milli Meclisi, tıpkı bir yıl önce Ankara'da vuku bulan sert tartışmalı müzakere⁶ ortamının bir benzerini Paris'te 25 Ağustos 1924 tarihinde, on üçüncü yasama döneminin genel toplantısının ilk oturumunda yaşayacaktır. Antlaşma, *Lozan ve Sevr Antlaşmaları yasa tasarısı müzakereleri* başlığıyla meclis gündemine alınmıştır ve Fransız resmî gazetesinde bütünüyle yayımlanmıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığı Komisyon Başkanı Franklin Bouillon başta olmak üzere bazı milletvekilleri Fernand Engerand, Albert Milhaud, André Berthon, Marki de La Ferronnays, Charles Daniélou gibi isimler konu hakkında menfi-müspet görüşlerini belirtmişlerdir (Journal Officiel, 1924: s. 235).⁷

İlk Oturum

Fransız Milli Meclisinde vekillere, ilk önce Lozan Antlaşması'nın Boğazların usulü idaresi ile ilgili maddesi ve protokolünü kapsayan mukavelenin kabulüne dair kısmı yüksek sesle okunurken, Türk tarafının şiddetle reddettiği 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasının ilgili maddeleri de zikredilmiştir. Madde nin okunmasından sonra bu konuda söz alan Milletvekili Fernand Engerand, önceden kabul edilmiş bir antlaşmanın *müzakeresi* olamayacağını sadece *durum tespiti*

---

⁶ Aydemir o çetrefilli günleri şöyle anlatmıştır. "Lozan muahedesinin Mecliste kabul müzakereleri çok tartışmalı geçti. Birçok mebuslar antlaşmayı tartakladılar ve murahhaslar heyetini şiddetle tenkit ettiler. [...]Neticede antlaşmaları kanunlaştıran dört tasarı 213 lehte ve 23 aleyhte oyla kabul edildi." (Aydemir 131).

⁷ Parlamentodaki laf atmalar, kısa cevaplar, sesli protestolar, alkışlar, atışmalar, esprili cümleler, mecâzi ifadeler kısaca parlamenter müzakereler Journal Officiel de la République Française Débats Parlementaires ve Feuilletons Chambre des députés, (Fransa Cumhuriyeti'nin resmi gazetesi ve Millet Meclisi, No: 104) zabıtlarda yer almıştır.

yapılabileceğini hatırlatarak sitem etmiştir. Yapılacak konuşmalar ancak, mazide kalan, platonik, akademik ve esef dolu ifadeler olacaktır. Bu durumu parlamenter sistemin bir sonucu olarak gören bir başka vekil de konuşmacıya hak vermiştir. André Berthon ise yürürlüğe giren bu mukaveleyi meclise geç getiren Raymon Poincaré hükümetini suçlamıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3114).

Milletvekili Engerand'ın “*Lozan Antlaşması Versay Antlaşması'ndan çok daha önemli yani Şark Meselesi Batı Meselesinden daha önemlidir, zira Batı'nın bütün sıkıntıları Doğu'dan gelmiştir. Lozan Antlaşma'nın altına Avrupalı milletlerin hiç hoşuna gitmeyen, kaybolan hayaller antlaşması*” gibi tanımlamaları diğer vekiller tarafından alkışlanmıştır. Milletvekili Marcel Cachin'in Britanya'nın bu antlaşmadan kârlı çıktığını dile getirmesi üzerine Engerand, Sevr ile Lozan'ı mukayese etmek istemiştir. İngilizler Sevr yerine Lozan'ı kabul ederek aslında *savaş amacını* kaybetmiş ciddi bir darbe yemişlerdir. Lozan bir yok oluş, umutların ve bazı hakların toprağa gömülüşünü anlatan bir akittir (Journal Officiel, 1924: s. 3114).

Engerand yeniden söz aldığıında Lozan'ın bir *Şark Meselesi* olduğunun altını çizerek, bu meselenin önceden coğrafik, politik ve biraz duygusal bir mesele iken artık yeni bir safhaya geçtiğini bilimsel gelişme ve ekonomik bir pazar olacağını belirtmiştir. Şüphesiz *Yakın Doğu* her zaman emperyalizmin kapalı bir sahası olmuştur. Bu manada yeni dönemde Doğu'da yeni politikalar oluşturmak gerekecektir. Konuşması diğer vekiller tarafından alkışlanan Engerand bölgenin tarihini anlatmaya devam etmiştir. Buna göre bu bölge Asya'nın önemli ticaret ağını meydana getiren büyük yolların kesiştiği bir noktadadır. Yani Asya kıtası, hem Asyalı hem yarı Avrupalı bir Rusya demektir. Yakın Doğu Afrika'nın yollarının da geçtiği bir bölgedir (Journal Officiel, 1924: s. 3114).

Yakın Doğu bir anlamda *Afroavrasya* merkezini ve kesişim alanını oluşturur. Mesela Suriye dünyanın bir ikmal istasyonu, İskenderiye yaşlı kıtanın *döner plağı* gibidir ve bu eşsiz bölgelerin kontrolünü ele geçirmek arzusu bütün Avrupa'nın en önemli politikası ve tutkusu olmuştur. Bu bölge sadece coğrafik ve ruhanî bir öneme haiz değil aynı zamanda dünyanın en bereketli ve zengin bölgesi olmuştur. Dinlerin beşiğidir. İnsanlar sadece dinî sebeplerle değil ticarî sebeplerle de buralara gelmiştir. Şüphesiz Yakın Doğu dünyanın petrol bölgesidir. André Berthon'a göre hükümetlerin hedefi olarak artık Kafkasya, Musul ve İran da görülmektedir (Journal Officiel, 1924: s. 3114).

Fransız meclisinde yapılan bu tartışmalarda bölgedeki İngiliz politikası da eleştirilmiştir. Petrol denizcilik için vazgeçilmez bir unsur olmuş ve Lord Curzon da “*kimin petrolü varsa imparatorluk onundur*” sözleriyle petrol için her şeyi göze alan bir İngiliz dış politikası yürütmüştür. Fransız milletvekili, İngilizlerin petrole sahip olmak için emperyalist bir politika izlediklerini, Almanların da onları Bağdat demiryolu vasıtasıyla durdurmak istediğini açıklamıştır. Bu yüzden Yakın Doğu

toprakları savaş meydanına dönmüştür. Biten savaştan sonra İngiliz tarzı bir barış aranmıştır. Fakat milletvekiline göre Fransa bölgede hiç bir zaman emperyalist bir tutum sergilememiştir. Fransa'nın önemli bir etkisinin olduğu bu bölge, Engerand, M. Herriot gibi vekillere göre bir *Levant'dır*⁸ ve Fransa bölgeden istifade etmeyi düşünmemiş sadece halka hizmet etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3114). Fransız meclisinde bu bölgenin sahibi Osmanlıdan hiç bahis edilmemesi çok dikkat çekicidir.

Büyük alkışlarla Britanya'nın barış politikalarının kıyasıya eleştirildiği meclis zabıtlarında Fransa'nın bölgede uzun yıllar varlığını korumasını Fransızca'nın yayılmasına borçlu olduğu tezi savunulmuştur. Fransızca sayesinde ilişkiler derin kök salmıştır. Fransızlar, bölgede halkları dini *prozelitizm*^{*} zorlamadıklarını insanların gönüllü olduğunu iddia etmişlerdir. Fransız meclisinde coşkuyla karşılanan bu nutuklara göre bölge halkı Fransızları sevmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3114).

Oysaki Fransızlar Suriye'yi dinî ve bölgesel olarak parçalayıp yönetme politikası gütmek istemişlerdir. Nusayrî, Sünnî ve Dürzi gibi mezhepsel ayrıştırma yapılırken bölgesel olarak da Sayda, Sur, Trablusşam gibi şehirleri içine alan Beyrut devleti ve Halep, Şam, Lazkiye, Cebel-i Dürz gibi yönetimi ayrı kişilere bırakılan çok parçalı bir Suriye, Fransız manda sisteminde ciddi bir baskıyla yönetilmiştir. Tabiatıyla Fransız manda yönetimine karşı muhalefet, isyan ve ayaklanma 1923'te başlamış 1925-1927 arasında ciddi boyutlara ulaşmıştır. Fransa'nın bu isyanlar karşısında hâkimiyeti tesis etmesi hiç kolay olmamıştır. "1924 yılında çıkan Dürzi ayaklanması sırasında bölgede Yüksek Komiser olarak görev yapan General Maurice Sarrail aşırı şiddet kullandığı için Fransa'ya geri çağırılmıştır" (<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/maurice-sarrail>).

Fransız meclis zabıtlarında yani on üçüncü yasama döneminin genel toplantısının ilk oturumunda en hararetli konuşmayı yapan, çok alkış alan Milletvekili Fernand Engerand genel bir çerçeve çizmiştir. Buna göre, San-Remo Antlaşmasına (Sevr Antlaşması) göre Fransa Musul petrolerine katılım hakkı elde etmiştir ve bunu sonuna kadar savunmak zorundadır. Zira Fransa o topraklarda *Levant* bölgesinde yüzyıllardır kurduğu okullarla veya benzer laik ve dini kurumlarla varlığını sürdürmektedir. Bölgede elde edilen kazanımlar 1904 tarihli proje ve yasalarla gerçekleştirilmiştir. Bazı vekiller, Maurice Barrès (1862-1923)'in ölmeden önce rapor-törlüğünü yaptığı bazı spiritüel projelerin Fransızların bölgedeki saygınlığını artırma-

⁸ "I. Dünya Savaşı'nın ardından Levant adı yalnızca Suriye ve Lübnan için kullanılmıştır. Fransız mandasına verilen bu ülkeler bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar bir kısım literatürde Levant devletleri diye anılmıştır" (Turan, 203: s. 145).

* Le prosélytisme, başkalarını kendi dinine sokmaya zorlamak veya çabalamak.

cak adımlar olarak görmüş ve yasalaşması için dışişleri komisyonuna çağrıda bulunmuşlardır (Journal Officiel, 1924: s. 3115).

Lozan Antlaşması hakkında söz alan Raportör Albert Milhaud, Japonya ve İtalya'nın adı geçen antlaşmayı birkaç ay evvel meclislerinde onayladıklarını hatırlatarak Fransız meclisinin acele etmesini istemiştir. İngiltere'nin Fransa'yı beklediğini hatırlatarak 6 Ağustos'ta Musul meselesinin gündeme geleceğini dördüncü sırada kaldıklarını vekillere bildirmiştir. Üç devlet Japonya, Büyük Britanya ve İtalya, Fransa'dan önce meclislerine onaylatmışlardı (Feuilletons Sénat, 1924: s. 3). Lozan'ı uzun tartışmalara boğmadan süratle görüşmek ve hükümete yasayı yürürlüğe koyma fırsatı verilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Milhaud, bu antlaşmayı Fransız diplomasisinin ve uluslararası diplomasinin son beş yıldır en önemli bir safhası olarak değerlendirmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3116).

Raportör kürsüde *“Sadece Avrupa'yı değil dünyayı şaşıratan 1914-1918 mağlubu bu Türk karşımızda yalnızca bir figür olarak değil zafer kazanmış bir figür olarak duruyor”* şeklinde düşüncelerini beyan etmiştir. *“1918'de tamamen yıkılmış, yenilmiş ve bitmiş bir Türkiye bu gün, hatta doğrusunu söylemek gerekirse geçen yıl Lozan'da Batı'nın diplomatlarını başarısızlığa uğrattı ve uzun yıllardan sonra ilk defa hiçbir ittifaka dâhil olmayan, kimsenin desteklemediği bağımsız bir ülke olarak çağımızın en önemli diplomatik başarısını gösterdi”* [...] *“Bunu nasıl izah etmeli? 1918'te Osmanlı İmparatorluğu olarak girdiği savaşta erimiş 1924'te Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden ortaya çıkmış ve kendinden önceki hükümetin karşısında tamamen farklı politik bir varlık göstermiştir.”* (Journal Officiel, 1924: s. 3116).

Milhaud, konuşmasında Mondros'a değinmiş esir General Towshend aracılığıyla ateşkese hazır bir Britanya, Doğu Akdeniz'in küçük bir komutanı Amiral Calthorpe ile üç Osmanlı delegesi arasında yapılan görüşmeleri Fransız meclisine açıklamıştır. Britanyalı generalin inisiyatifinde şartlar dikte ettirilmiştir. Mondros'un maddelerini irdeleyen Milhaud, İzmir'in Anadolu'dan koparılmasını, bir Ermeni devleti yaratılmaya çalışılmasını Anadolu'da milliyetçiliğin kıvılcımını ateşleyen fitil olarak görmüştür. Uyuşuk durumdaki birkaç fatalist birden ayağa kalkıp Anadolu'da halkı örgütlemiş ve birçok şehirde Erzurum, Sivas gibi kongrelerle milliyetçi bir hareket başlatmıştır. Zira Türkler 14.ve 15. yüzyıllardan beri atalarının topraklarının birer birer ellerinden kayıp gittiğini görmüş, son toprakların da yabancılar tarafından işgal edilmesiyle vatansız kalmak korkusuyla harekete geçmişlerdir. Bu harekete Mustafa Kemal adı verilmiş ve yeni Türkiye'nin animatörü olmuştur (Journal Officiel, 1924: s. 3116).

Fransız meclis kürsüsünden Raportör olarak konuşmasına devam eden Milhaud, İngilizlerin sergiledikleri tutumu eleştirirken Fransa'nın herhangi bir çıkar gözetmeden Doğu'da bulunduğunu açıklamalarla hatırlatmıştır: *“Beyler, savaştan önce, savaş sırasında ve sonrasında İstanbul'da hiçbir zaman gözümüz olmadı.*

Saygıdeğer Engerand'ın dediği gibi dünyanın anahtarı olmasına rağmen” Burası çok büyük ticarî hareketliliğe sahne olduğu için savaş gemilerinin buradan geçmesi meselesini Fransa adına çözümlenmek üzere Fransız komutan General Franchet d'Espérey (1856-1942) İstanbul'a doğru yola çıkmış ancak tuhaf bir şekilde aniden ordusuyla beraber Doğu'ya Selanik'e gitmiştir. Milhaud burada sözü İngiliz General George Francis Milne (1866-1948)'ye getirir. Adı geçen general burada bir İngiliz hâkimiyeti oluşturmuştur. Artık İngiliz çıkarları Fransız çıkarlarının önüne geçmiştir. Fransa hayal kırıklığı yaşarken İngiliz Amiral Calthorpe (1865-1937) İstanbul'a giren ve Türklerin teslim olmasını sağlayan komutan olmuştur (Journal Officiel, 1924: s. 3116)⁹.

Hâlbuki Milhaud konuşmasında Fransız Komutan d'Espérey'in İstanbul'a girişinden söz etmemiştir. “8 Şubat 1919 tarihinde ise, Rumelide bulunan İtilaf ordusunun başkomutanı Fransız Generali Franchet d'Espérey'in Galata Rıhtımından Perapalas oteline gidişi ayrıca ve teferruatıyla anlatılmaya değerdir. Fransız generali, bir zafer alayı ile kır bir ata binmiş ve dizginlerini Roma usulünce iki askere tutturmuş halde, azınlıkların alkışları arasında, İstanbul sokaklarında dolaşarak Fransız elçiliğine gitmiş ve orada yerleşmiştir. General Franchet d'Espérey'in alayına Rumlar Yunan bayraklarıyla katılmışlardır. Bu olayda Türklere düşman olan bütün unsurların yanında işgal kuvvetlerinden İngiliz ve İtalyanlarda yer almıştır.” (Türkmen, 2002: s. 346). Burada Fransız Generalin İstanbul fatihi Fatih Sultan Mehmet'i taklit ettiği açıktır.

Raportör milletvekili, bazı milletvekilleri tarafından alkışlarla kesilen konuşmasına tekrar devam etmiştir. Doğu'daki İngiliz yayılmacılığını durdurmak için Fransa'nın başlangıçta 1920'de Millerand'la sonunda Leygues'le 1921'de fırsat yakaladığını belirtmiştir. Sözü Türklerin istemeden zorla imzaladığı Sevr Antlaşması'na getirmiştir. Tam bu sırada Bouillon'un Doğu'daki akılcı müdahalesi Fransız politikasına nefes aldirmiştir. Ankara ile yapılan anlaşmalar anlamlı, verimli ve cüretkâr olmuştur. Güneydeki Fransız ordusu çekilmiştir zira Fransa Doğu'da askeri bir politika yürütmek istememiştir. Fransa için Doğu'da ikinci safha başlamıştır. Yaygın kaniya göre İngilizlerden habersiz Ankara'yla bir antlaşma yapılmıştır. Milhaud, bunun gizli olmadığını aslında İngilizlerin haberdar olduğunu barış yolunda, sadece onlar olmadan imzalandığını açıklamıştır. Bu adımlar Lozan'da temel oluşturmuştur. Lozan'ın diplomatik süreçlerini Poincaré'nin daha iyi anlatacağını belirten Milhaud üçüncü aşamanın da birdenbire geldiğini duyurmuştur (Journal Officiel, 1924: s. 3117).

---

⁹ Milhaud, yenileceği muhakkak olan Yunanlıları İzmir'e, Küçük Asya'ya çıkartan İngiliz politikasının yanlış sonuçlarını Fransa'nın önceden gördüğünü dile getirmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3117).

Üçüncü aşama, Türk ve Yunan ordularının birbirleriyle savaşma sürecinde ilk kez adını duydukları Sakarya muharebesidir. Türklerin bu zaferi Fransızların Marne muharebesine¹⁰ benzemiştir. Sakarya zaferi her şeyi muhakkak ve mutlak değiştiren, sadece bir Yunan ordusunun mağlubiyeti söz konusu değil aynı zamanda Avrupa mandaterlerinin de yıkılışı ve Büyük Britanya'nın hayallerinin kayboluşudur. Milhaud, “*Bu bir felakettir. Britanya'nın 1918'deki kazancı mazide kalmıştır. Doğu'da yalnızca bir zafer vardır onun adı Sakarya'dır. Bu artık bir Yunan-Türk meselesi olmaktan çıkmış bir Doğu-Batı meselesi halini almıştır. Bu bir dramdır. Büyük savaştan sonra Doğu'dan Avrupa'ya yeniden bir savaş gelmiştir. Bunu çok iyi anlayan İngilizler Franklin Bouillon'a tepki gösterecekler de Poincaré hükümeti doğru adamı Doğu'ya göndermiştir*” şeklinde değerlendirmiştir. (Journal Officiel, 1924: s. 3118).

Lozan ile ilgili oturumda uzun konuşmasına devam eden Milhaud'a göre, artık hiç kimse muzaffer Türkiye'nin üstünü çizmeye muktedir değildir. Osmanlıdan daha küçük ve içinde Arap ve Hristiyan unsurlar barındırmayan, sınırları içinde Edirne, Trakya ve İstanbul bulunan bir ülke olarak varlığını sürdürecektir. İçinde Edirne, Bursa ve İstanbul gibi kutsal kubbeli şehirleri barındırmaktadır. Türkiye politik bir güç olmuştur ve Lozan'a gelmiştir. Sakarya'dan galip olarak gelen İsmet Paşa tam bir diplomat olarak nadir bulunan bir Doğulu müzakerecidir (Journal Officiel, 1924: s. 3118).

Fransız Meclis kürsüsünde Milhaud'un konuşması diğer vekiller tarafından zaman zaman bölgesel konularla ilgili laf atmalar ve karşılıklı atışmalar dolayısıyla konu tekrar Suriye meselesine gelmiştir. Burada İngiltere'nin sömürgeci emperyalist hedefinin Ege kıyılarından Hindistan'a, Kafkaslardan Kızıl Deniz'e kadar geniş bir coğrafyayı ele geçirmek istediklerini ama artık bunu yapamayacaklarını deklare etmeleri zabıtlara geçmiştir. Milhaud'a göre Fransa'nın bu durumu fırsata çevirmesi ve bölgeye nüfuz etmesi gerekmektedir. Fransa için yeni bir politik dönem başlamıştır. Artık Türkiye'nin yararına bu meyanda pek çok sözleri George Clemenceau (1841-1929)'dan itibaren sonraki Fransız hükümetleri beyan etmişlerdir. Bu durum 1920 Şubat'ında Alexandre Millerand (1859-1943) ile başlamıştır. İlerleyen konuşmalarında Milhaud, Türkler hakkında Mazarin kütüphanecisi Léon Cahen'in ustaca yazdığı *Asya Tarihine Giriş* kitabını Fransa'da yazılmış önemli bir eser olarak zikretmiştir. Kitabın girişinde yazarın, “*Bir kılıçla dünyada ne yapılması gerekiyorsa Türkler onu yapmışlardır ve bugün bizler de Türklere karşı bir düşmanlık ve kin duyuyoruz. Aslında bununla başka ne yapılabilirdi?*” sözlerini tekrar ettikten

¹⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda 6-12 Eylül 1914'te Almanya'nın Fransa ve İngiltere ile yaptığı muharebedir. Seine Nehri'nin kollarından biri olan Marne kıyısında, Paris yakınlarında cereyan eden muharebe Alman ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Marne mucizesi olarak adlandırılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın önemli bir dönüm noktasıdır (Babin, 1915).

sonra, Fransız Cumhuriyeti'nin artık Doğu ile de Batı ile de barış içinde olması gerektiğini alkışlar arasında dile getirmiştir. (Journal Officiel, 1924: s. 3117-3119).

Mecliste konsey başkanı, bu sırada sözü alarak: “Eğer Türkler bu kadar karışık ve hâlâ belirsiz durumlardan, şartlardan geliyorlarsa yeni inşa edilecek rejimi belirlemeli ve bizleri aydınlatmaları gerekecek. Zira bu yeni hareketin başındaki önemli adamlar Fransız etkisiyle biçimlendi, Fransız hukuk mektebinde ve Fransız siyasal mektebinde yetiştiler.” demiştir. Komisyon başkanı da alkışlar arasında bu sözleri tasvip etmiştir. Konsey başkanı, Fransa'nın bu yeni rejime bütün güçlüklerine rağmen destek vermekten mutlu olacağını zira bu sistemin ilham kaynağının Fransa olduğunu ifade etmiş ve sözü Raportöre bırakmıştır. Vekiller, Lozan'ın yükümlülüklerini, *karşı manevraları, yanlış manevraları, hayal kırıklığı* da olsa Doğu'da yeniden Fransız etkisini inşa ettirmeyi arzulamışlardır (Journal Officiel, 1924: s. 3119).

Fransa'nın Lozan'da Ankara'nın beklediği iş birliğini ihmal ettiğini İsmet İnönü'nün şu telgrafla dile getirmiştir: “... Türkiye kendisine milli hudutları dahilinde her türlü kuyüddan âzâde bir mevcudiyet te'mininden başka bir gâye peşinde değildir ve istilâ emelleri beslemekten uzaktır. Maatteessüf Fransa ise bu İ'tilâfnâmenin en mühim aksâmını tatbikde şimdiki kadar beklediğimiz hüsn-i niyeti göstermemiştir. Fransa, istiklâlimize ve mesâil-i hayâtımıza mütaallik mesâilde bize muâvenet şöyle dursun bi'lakis en ziyâde bu mesâilde bize hücum etmiştir. Bundan mâadâ Türkiye'yi en bî-amân bir esaret-i mâliyeye dâ'ir edecek metâlibde hâlâ ısrâr eden Fransa'dır. [...] Eğer İngiltere Konferansın ilk kısmında ba'zı menâfi' te'min edebilmiş ise sırf Fransa'nın muâveneti (?) ile olmuştur.” (Şimşir II, 1994: s. 242).

Komisyon başkanı, konsey başkanı ve Raportörün Türkiye ile ilgili olumlu görüşlerinden sonra Lozan'ın madde ve ek protokollerini üç aşamada eleştirmek düşüncesi hâsıl olmuştur. Buna göre finans ve ekonomik sorunlar çok önem arz etmekle beraber sınır meselesi ve boğazlar önce ele alınmak istenmiştir. Sınırlar halledilmedikçe boğazların yönetimi kaygı verecektir. Raportör Milhaud, bu meselede Yunan ve Türk kıyılarındaki mevkiileri Sevri ile Lozan'ı karşılaştırarak bakmak gerektiğini belirtmiştir. Buna göre, Türklere İstanbul ve boğazlarda küçük bir alan bırakılmıştır. Bulgarlarla komşu olan Türkler gelecekte dostça veya düşmanca bir tavır alacaktır. Raportöre göre, uzaktan Macarlar ve biraz yakından Bulgarlarla kuzen olduğu söylenen Türkler dayanışma politikası izlerse zihinlerin eğilimi de değişecektir. Türkiye'nin batılı fikirlerle ve felsefeyle nispeten dolu yeni politikası farklı olduğu için onu görmemezlikten gelmek akılcı değildir. Zira Fransız İhtilâlinin başlıca aydınlanmacı fikirleri bütün dünyayı kuşatmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin kuzey sınırında bulunan Ermenistan ve Gürcistan Fransa'ya çok güvenmektedir. Bu sırada “Rusya Milletler Cemiyetine girmeli” sesleri duyulunca Raportör Rusya'nın Fransa'ya hiç danışmadan Brest-Litovsk, Kars ve Moskova Antlaşmalarına

rını yaptığını hatırlatmıştır. Bazı vekiller Brest-Litovsk antlaşmasını *aşağılık* bir durum olarak nitelendirmişlerdir (Journal Officiel, 1924: s. 3120).

İtirazların yükseldiği aynı oturumda Rusya'nın Doğu'da hegemonik bir politika izlediğini kaydeden bir vekile karşılık André Berthon, Rusya'nın bu rejimi sayesinde Türkiye İngiliz emperyalizmine karşı koyabildiğini haykırmıştır. Diğer vekiller de Türkiye'nin özellikle ekonomik sebeplerle, pratik gerekçelerle ve coğrafi şartlar gereği yüzünü Avrupa'dan Rusya'ya çevirdiğini dile getirmişlerdir. Berthon, Çar'ın İstanbul'u istediğini, Briand'ın¹¹ da vadettiğini bu yüzden Türkiye de korkarak karşı tarafa geçmek zorunda kaldığını mecliste açıklamıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3120).

Raportör Milhaud'a göre, Türkiye-Suriye sınırı çetrefilli bir konu olarak Lozan'da çok tartışılmıştır. Fransız hükümeti bazı tavizler vermek zorunda kalmış ve sınırlar Türkiye lehine genişlemiştir. Bu tavizler Suriye'de barışın sağlanması adına çok önemli bir adımdır. Fransız generallerin ülke sınırını çizmediğini önce Ankara Antlaşması'yla sonra Lozan Antlaşması'yla çizildiğini hatırlatan Raportör, Suriye-Lübnan Yüksek komiseri Fransız General Weygand (1867-1965)'ın tavsiye ve ısrarlarıyla gerçekleştiğini söylemek zorunda hissetmiştir. Ekonomik sebeplerin öne çıktığı bu süreçte Osmanlı yönetimindeki bölgeler merkez Avrupa'daki gibi bölünmüştür. Raportör "*Şüphesiz ordular tarafından kuşatılan ara bölgede Halep, Urfa ve Antep'ten koparıldığı için çok acı çekecektir.*" diyerek normal ilişkilerin zamanla yerleşeceğini, siyaseten birbirinden ayrılan bu bölgelerin ekonomik olarak toparlanmasını sağlamak gerektiğini sözlerine ilave etmiştir. Doğu'da bir barış sağlanması durumunda her şeyin düzeleceğini ümit eden Raportör, İskenderun Sancak meselesinin de bu bağlamda değerlendirilmesini doğru bulmaktadır (Journal Officiel, 1924: s. 3120).

Bölgenin topografyasını hatırlatan, vekillere Boğazlar meselesinin en karmaşık en zor meselelerden biri olduğunu belirten Raportör bunun adeta çözümsüz olduğunu düşünmektedir. Geçmişte Boğazların her iki tarafını gemilere kapatarak tek taraflı çözüm bulunmuş iken, savaşın başında beraber oldukları Rusya bir devrimle karşı tarafa geçmiş ve İttifaktan kopmuştur. Boğazları, Rus meselesi olduğu kadar Fransız meselesi olarak da gören Raportör burada boğazlarla ilgili milletvekillerine (1840'tan başlayarak) Kırım Harbi'ni¹² de içeren tarihi bilgiler ver-

¹¹ Fransız devlet adamı Aristide Briand, on bir kez başbakanlık, on beş kez dışişleri bakanlığı görevini üstlenmiş, 1926 Barış Nobel ödülü sahibi önemli bir politikacıdır (Marguerite, 1932: s. 185-210).

¹² Kırım Harbi, 4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında Osmanlı-Rus Savaşı olmakla beraber, Birleşik Krallık, Fransa, Piyemonte-Sardinya devletlerinin de Osmanlı tarafında yer aldıkları büyük bir savaştır. "*Savaşın genel sebepleri arasında, Rusya'nın zayıflayan Osmanlı Devleti'ni büsbütün ortadan kaldırma arzusu yatmaktadır. Rusya bunu gerçekleştirmek için Kutsal Yerler Meselesini kullanır [...] Birleşik Krallık, Rusya'nın Avrupa'da söz sahibi olmasını kendi çıkarları açısından hiç iste-*

miştir. Sevr bu manada Fransa'nın lehine olmuştur ama Lozan da İngiltere'nin tam istediği gibi gerçekleşmemiştir.¹³ Bir milletvekili de Yunan mağlubiyetinden sonra İngiltere'nin mecbur kaldığını ifade etmiştir. Boğazların denetimi için bir komisyon kurulmuştur ve böyle bir komisyonun kurulması dahi bu antlaşmayı Fransız meclisinin hızla onaylamasını gerekli kılmıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3120). Fakat Raportör Lozan'ı süratle onaylatmak için her ne kadar lehte bir konuşma yapsa da Boğazlar meselesi müzakere edilirken Fransa'nın tutumu farklı olmuştur.¹⁴

Raportör, meclisteki milletvekillerini ikna etmek için Boğazların ve Milletler Cemiyetinin önemini bir kez daha vurgulamıştır. Boğazların askerden arındırılması ve Milletler Cemiyetinin kontrolünde olması Fransız milletvekilleri için önemli olmuştur. Fakat Türkiye için önerileri vardır: "*Boğazların sahibidir*" ancak geçmişte olduğu gibi elan üzerindeki Rus emperyalizmi ve İngiliz emperyalizminin paradoksal çakışması karşısında Milletler Cemiyeti'nin kapsamında millet olma bilinciyle hareket ederse güçlü olacaktır. Milletler Cemiyeti ülkelerin barışı için koordinatörlük yapacaktır. Boğazların statüsü de Türkiye güçlü veya zayıf olsun Milletler Cemiyetinde olacak ve diğer ülkeler bu sularda birbirleriyle iyi geçinmek için çözüm üretecektedir. Lozan Antlaşması'nın Fransa adına ilerde başka olumlu sonuç doğuracağını tekrar eden Raportör, kapitülasyonlarla ilgili olarak da *asırların kazanımını* yerle bir ettiğini itiraf etmiştir. Alkış tezahüratı altındaki Raportöre göre, artık Fransa daha önce insanlığa kazandırdığı moral değerlerle yoluna devam etmelidir (Journal Officiel, 1924: s. 3121).

Lozan Antlaşması'nda memnun olmayan Fransız vatandaşları için Doğu'da yeni bir dönem başlatmak gereğinin altını çizen Raportör, kaybedilen siyasi ve ekonomik durumun telafi edilmesinden yanadır. Fransız Ticaret Bakanlığının Os-

---

miyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir. Fransa da benzer bir sebeple Avrupa güçler dengesinde yerini korumak kararındadır. İngiltere ve Fransa prensipte Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını istememektedirler." (Uygur, 2015: s. 115)

¹³ Boğazlarla ilgili Lozan Antlaşmasının "23. Maddesi: *Tarafeyni Âliyeyni âkideyin boğazların usulüne dair bugünkü tarih bile münakit Mukavelenamei mahsusta beyan olunduğu veçhile Çanakkale boğazı'nda Marmara denizi'nde ve Karadeniz boğazında bahren ve turuku havaiye ile gerek Sulh ve gerek harp zamanlarında serbestliği mürrur ve seyrisefain esasını tasdik ve beyan hususunda mütehattirler. Mezkûr Mukavelename buradaki tarafeyni Âliyeyni âkideyn nazarında işbu Muahedenamede münderiç olduğu takdirde haiz olacağı hüküm ve kuvvetin aynini haiz olacaktır.*" (Düstur, 1931: s. 30). Ayrıca ek olarak *Lozan Boğazlar Sözleşmesi*, Boğazlardan serbest geçişi, Komisyonunun kurulmasını, Boğazların askersiz haline getirilmesini ve Milletler Cemiyeti'nin kontrolünü açıklayan 20 maddelik bir sözleşme söz konusudur.

¹⁴ Fransızlara güvenmeyen İnönü bir telgrafında: "Fransızlarla Rusların arasını bulmak teşebbüsünde şimdilik durdum. Çünkü Fransızlar bu kâbilden her temâsı İngilizlere karşı alâmet-i sadâket ve merbutiyet olarak ihbâr ettikleri zannındayım." demiştir (Şimşir I, 1990: s. 281).

manlı-Mısır haraçlarından doğan borçlarla ilgili kısmına yani Lozan'a göre Fransız-Türk borçlarına makul bir çözüm bulunacağı dile getirilmiştir. Bunun üzerine, Marki de La Ferronnays ve bazı vekiller, Lozan'ın Fransa'ya ait her konuyu askıya aldığı, diğer devletlerin ise bu antlaşmaya göre daha kazançlı çıktığını belirterek itiraz etmiştir. Mecliste Lozan'la ilgili yaratılan olumlu hava birden tersine dönmüştür. Raportör: “*Biz hiçbir şey yıkmadık. Yıkılan şantiyeyi tespit ediyoruz. [...] Franklin Bouillon İzmir ve Mudanya'dan geldiğinde elimizde Türk-Fransız dostluğu ile ilgili müspet düşünceler vardı. Bunları siyasi polemik konusu yaparsak diğerlerine sormamız gerekecek: -siz ne yaptınız? Bir şey diyemeyeceğim. Faydasız, madem başlamak istiyoruz bir işe, hazırlayacağız yeniden yapacağız! İşte önemli olan budur!*” şeklindeki ifadesini meclis zabıtlarına göre konsey başkanı tasdik etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3122).

Türkiye'deki Fransız okulları meselesini konuşmasını isteyen konsey başkanına Raportör, bu konuyu Türkiye ve Türklerle konuşmak gerektiğini, basının rica ettiğini bu yüzden şikâyet etmemek gerektiğini dile getirince Marki de La Ferronnays yine itiraz etmiştir. Antlaşmadaki imza geri alınamayacağı için Fransa'nın çıkarları şimdilik sürüncemede kalmıştır. Meclis bu antlaşmayı onaylamadıkça ve tehir ettikçe Türkiye Fransa'ya ödemesini yapamayacağı için Fransa zararda olacaktır. Bunun üzerine Marki de La Ferronnays İngiltere'nin bu antlaşmadan neler kazandığını anlatmasını istemiştir. Komisyon başkanı bu soruya: “*Boğazlar komisyonunun antlaşma yükümlülüğü üç günden beri Fransa'sız devam ediyor. Gelecek hafta komisyon toplanacak ve Doğu'nun geleceğini yeni baştan şekillendirecek kararlar alabilecek ...*” diye cevap vermiştir. Bu antlaşmayı meclise onaylatmayı, 1923'ün Kasım ayından itibaren dışişleri komisyonuna pek çok defa rica etmesine rağmen başaramadığını esefle açıklayan Komisyon Başkanı meclisin bunu vakit kaybetmeden onaylamasını istihram etmiştir, hatta hükümete ve meslektaşlarına adeta yalvarmıştır. Kendisine haksızlık yapıldığını bunu sineye çektiğini ve sadece ülkesi için antlaşmayı imzalatmak için çırpındığını duygulu bir ses tonuyla ifade edince alkışlar kopmuştur (Journal Officiel, 1924: s. 3122).

Daha sonra tekrar sözü alan Raportör Türkiye'deki Fransız okullar meselesine değin bazı açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre onur meselesi olarak gördükleri bu hususu sert bir biçimde tartışmışlardır. Geçmişte elde ettikleri imtiyazları kaybetmek Doğu'daki *çıkarsız Fransız* misyonuna ters düşecektir. Burada Mustafa Kemal'in seçkin bir Fransız gazeteci M. Pernot'a *Revue des Deux Mondes* dergisinde verdiği beyanatta “*Ben de Fransız okulundan geçtim.*” sözünü aktarmıştır. Mustafa Kemal, yeni devletin yaratıcısı, kurtarıcısı ve iyi bir diplomat olarak Türkiye'nin politik tutumuna uygun bir sonuç elde etmek için müzakere etmiştir. Fransa'nın diğer kolonilerindeki okulların üzerinde tabi bir gölge olarak müdahale etme hakkını koruma biçiminde özetleyen Raportör, Doğu'daki okul sayısının da yetersiz olduğunu ve geçmişte Fransızcayla dünya çapında hayranlık uyandırdıklarını itiraf etmiştir. Sadece Türkiye'de 1914 yılında Fransızlara ait 163 adet kurum

bulduğunu, 1923 yılında bunun 103 tanesinin yok olduğunu¹⁵ tespit eden Raportör bu durumu savaş, halkların hareketi ve Doğu'dan göç gibi nedenlere bağlamıştır. Buna göre Türkiye'de, Türklere sempati duyulmasına vesile olan, yönetimde bir avuç Fransız kalmıştır ve Fransa Türklerden yeniden Fransızlar için yeni okullar açmasını isteyecektir. Doğu'da dünya barışı için laik veya dini okul isteyen Fransız milletvekillerinin alkışları zabıtlara geçmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3122).

Fransız meclisinde bu konuşmalar gerçekleşirken Türkiye'de Ankara Hükümeti'nin, 1915'te çıkarılan *Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi*'ni bu okullara uygulaması muhakkak ki anlaşmazlık doğurmuştur. Bu, Lozan'da görüşülmüş çözüme bağlanmıştır. Ancak Fransa'nın, Lozan'da yabancı okullara ilişkin çözümü kabul etmemiş ve 1924'te Türk Hükümeti'nden yeni taleplerde bulunmuştur. Fransız okulları meselesi adeta bir kriz olarak ortaya çıkmıştır. Bu misyoner okulları, Maarif Vekâleti'nin dini öğretim ve dini simgelere ilişkin gönderdiği genelgeye uyulmaması üzerine kapatılmıştır. Fransızcayla Fransız nüfuzunun yayılmasında en önemli unsur olan bu okulların kapatılması Fransa'nın menfaat ve itibarını zedelemiştir. Daha sonra okullar meselesi Lozan'ın Fransız Parlamentosu tarafından onaylanmasıyla kısmen, fakat Fransa'da gerçekleşen Parlamento seçimlerinde Başbakan Poincaré'nin yerine Édouard Hériot'un Radikal Sosyalistlerin Sol Koalisyonunun galip çıkmasıyla siyasi olarak Türkiye lehine gelişecektir¹⁶ (Tanır, 2016: s. 248).

Fransız milletvekilleri Türkiye'ye okulları tekrar açması için baskı yapmayı hararetle tartışmışlardır. Lozan'ı bir an önce Fransız meclisine onaylatmak isteyen Raportör ise diplomasi yoluyla Türk yönetimini geri adım attırmaya veya ciddi müzakerelerle kararı esnetmeye çabalarlarken okulların istenmeyen bir mücadelenin içinde kalacaklarını hatırlatmış ve hükümete moral desteği istemiştir. Moral desteğinin politik destekten daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Konsey başkanı, bu meselenin parlamento tarafından hemen halledilmesini istemiştir. Zira okulların yeni öğretim yılına yetişmesi beklenmektedir. Bunun üzerine Raportör de Türk yönetiminin belirlediği yönetmeliği kabul etmek gerekir demiştir ve ayrıca Doğu'da Fransız dilini ve kültürünü yayan Fransız dini mekteplerinden başka *Alliance Is-*

---

¹⁵ Fransız hükümet temsilcisinin 13 Nisan 1924 tarihli bir resmî yazısında, 6-7 Nisan 1924'te yaklaşık 12 bin beş yüz öğrencinin öğrenim gördüğü 36 Fransız okulunun kapatılması ile ilgili şikâyetini Türk yetkiliye bildirmiştir. (Tanır, 2016: s. 383).

¹⁶ "Poincaré Hükümeti'nin 2 Haziran'da istifasını sunmasının ardından, Édouard Herriot'nun başbakanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerini üstlendiği yeni Fransız Kabinesi 16 Haziran 1924'te kuruldu. Türkiye'nin de beklentisi doğrultusunda Herriot kabinesinin ilk işlerinden biri 17 Haziran'da Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasına ilişkin bir yasa tasarısını Fransız Meclisi'ne sunmak oldu." (Tanır, 2016: s. 248).

*raélite*¹⁷ mekteplerini de hatırlatmıştır. Marki de La Ferronnays, henüz Lozan'ı onaylamadıklarını okullara ilgili müdahalenin tam zamanı olduğunu, yaptırım gerektiğini belirterek söz arasına girmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3123).

Bu durumu kısır döngü olarak gören bir vekilden sonra laf atan Franklin Bouillon da eğer müdahale olursa yeni meclis bunu kabul edecektir demiştir. Türklerle teşekkür yerine garanti isteyen vekiller seslerini yükselmişlerdir. İktidarı elinde tutan insanların kararlılık isteğini garanti olarak gören Raportöre göre, Fransa'nın maddi ve moral bakımından antlaşmanın onaylanması menfaatinin gereğidir. O, Fransız hükümetlerinin politikası ne olursa olsun, barış içinde bir dünya inkişaf etmek, sonuçlarıyla demokrasiyi ve Fransız liberalizmini temin etmek için bu antlaşmanın onaylanması gerektiğine vekilleri ikna etmeye çalışmıştır. Sağ ve aşırı sağ vekillerin kuvvetli alkışları arasında "*Rica ediyorum beyler, artık daha fazla gecikmeyelim, onaylayalım!*" şeklindeki sözleri meclis zabıtlarına geçmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3123).

İkinci Oturum

Öğleden sonraki ikinci oturumda gündem gereği başkan antlaşmanın genel hükümlerini tekrar okuduktan sonra sözü Marki de La Ferronnays'e bırakmıştır. Konuşmasına Franklin Bouillon'un 1919'da mecliste Versailles Antlaşması'nın imzalanmaması için sarf ettiği sözlerini hatırlatarak başlayan Marki, Lozan'ın adeta Versailles, Westphalie, Viyana ve büyük savaşı bitiren antlaşmalar gibi gösterilmesine muhalefet etmiştir. Ona göre, Lozan Fransa'nın çıkarlarına ters bir antlaşmadır. Bölgede Osmanlı hâkimiyeti yerine 1915 İngiliz-Hicaz ittifakı, 1916 Fransız-İngiliz ittifakı, 1920 San Remo anlaşması, 23 Aralık 1920 uzlaşması, 1921 Ekim Ankara Antlaşması ve nihayet Suriye-Filistin'de, Mezopotamya'da İngiliz-Fransız mandacılığı Fransa'nın çıkarları ve haklarına daha uygundu. Marki'nin konuşmasında Lozan'ı, Doğu'da yedi yüzyılda mücadeleyle meydana getirilen bütün kazanımlar karanlık müzakerelerle, entrikalarla, pazarlıklarla ilga edilen kapitülasyonlar, kaldırılan Katolikleri himaye hakkı, ahlaki değerleri rekabete tabi kılma ve sonuçta bütün maddi menfaatlere aykırı bir durumdur. Muahedenin hükümleri nasıl sınırlandırılabilir sorusunu meclise yönelten Marki İngiltere, İtalya ve Japonya'nın kendilerine zarar vermeden kurtulabileceklerini, Fransa'nın da antlaşmaya ait ek muğlak ve karmaşık protokolleri irdelemek görevi ve hakkı olduğunu belirtmiştir. Fransız kamuoyunun bihaber olduğunu, uzak ve yakın tehlikeleri onlara parlamen-

¹⁷ Alliance Israélite Universelle (Alyans okulları) 1860'ta Paris'te kurulmuş Fransız Yahudilerinin okullarıdır. Başta Bağdat, Şam, Edirne, Selanik, İzmir, Galata vb yerlerde olmak üzere Rumeli'de 13, Anadolu'da 8, Suriye'de 9, Irak'ta 4 sayıda okul açmışlardır. Emirleri sıkı sıkıya bağlı oldukları Paris'teki merkezden almışlardır (Haydaroğlu, 1993: s. 176).

tonun açıklaması gerektiğini alkışlar arasında dile getirmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3127).

Öncelikle usul bakımından Lozan'ı dikkatlice inceleyen Marki'ye göre Lozan, Türklerin menfaatine uygun, *gururla inat* eden Türk delegelerinin imzaladığı bir antlaşma, bir yorgunluk antlaşması, bir homojeniteden yoksun, tek yanlı müzakereyi öngören bir dizi ek sözleşmenin deklarasyonudur. Marki, metnin uluslararası hukuku bilen herhangi bir hukukçu tarafından ele alınması durumunda taslak metne iliştirilmiş lâhikalar ve endişeye sürükleyen anlaşılmasız ifadeler görüleceğini iddia etmiştir. Ona göre, şayet anlaşmada bırakılan marjlar giderilmezse anlaşma yapılmamalıdır. Kapitülasyonların kalkmasıyla Fransız uyrukluları ve diğerlerini koruyacak hiçbir yasal hüküm kalmayacaktır. Antlaşma maddelerinde borçları ödeme şeklinin belirsiz olduğunu hatırlatan Marki, Franklin Bouillon'u sert bir biçimde eleştirmiştir. Ona göre, Suriye sınırı hem belirsiz hem de her türlü tartışmaya açık bir hâlde olup artık Katolikleri himaye söz konusu bile değildir. Filistin ve kutsal yerlerdeki hakların kaybı, Kilikya, Kürdistan ve Mezopotamya'daki etki ve prestij silineceği kaygısını da dile getirmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3127).

Uzun konuşmasına alkışlar ve coşkuyla devam eden Marki: "*Batıcılık cilasıyla karşımıza çıkan Türkler -burada zekâsıyla ve kabiliyetiyle hepimizin kayran kaldığı devlet adamlarını bir tarafa bırakıyorum- Türkler Müslüman Asyalı mantalitesiyle, dinleriyle, özel karakterleriyle Avrupa medeniyetine uyumsuzdurlar. [...] belli bir sürede Türklerin Avrupalılaştıklarını beklemek hayaldir. Hatırlayalım, Türkler maddi gelişmelerimizi seçip alırken bizim karşı çıktığımız İslam'dan mütevellit fikirleri bırakmıyorlar*" diyerek bravo sesleri arasında konuşmasını sürdüren Marki antlaşmanın her bir maddesinin detaylı bir biçimde yeniden incelenmesini önermiştir. O, Suriye-Türkiye sınırının Lozan'da öngörüldüğü gibi değil 1916'da çizilen *mavi bölge*¹⁸ önermiştir. Marki, Suriye'nin verimli bölgelerinden kopararak bölündüğünü açıklarken milletvekillerinden bazıları Musul petrolerini ve pamuğu kaybettiklerini hatırlatmış Clemenceau hükümetini suçlamış; ilerleyen konuşmasında Kilikya ve Adana bölgesinde Türk nüfusun az olduğunu gösteren ra-

---

¹⁸ Birinci Dünya Savaşı devam ederken İngiltere ve Fransa'nın gizlice yaptığı Sykes-Picot (16 Mayıs 1916) anlaşmasına göre Filistin, Irak, Suriye, Lübnan ve Sivas'a kadar uzanan Anadolu'nun bir kısmı bu iki devlet arasında paylaşılmıştı. Savaş sonrası San Remo Konferansında (1920) önceden çizilen haritanın *mavi bölge*¹⁸ olarak adlandırılan batısı, yani Suriye, Lübnan, Kilikya ve Anadolu'nun bir kısmı 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesini müteakip Ermenilerin yardımıyla Fransa'nın işgali altına girmiştir. *Zone Bleu (Zone B)* olarak belirtilmiştir. Büyük Britanya'ya bırakılan *kırmızı bölge (Zone A)* ise güney doğuda Basra, Bağdat ve Hindistan'ın güvenliğini sağlayan yerlerdir. Rusya ve İtalya'nın ilgilendiği uluslararası bir yönetim düşünülen Filistin ise *kahverengi bölge* olarak adlandırılmıştır. Filistin'in bir kısmı ise Araplarla İngiltere'nin kontrolünde olacaktır. Anlaşma, Mısır'ın eski Doğu sekreteri İngiliz Sir Mark Sykes ve Fransa'nın Beyrut başkonsolosu Georges Picot tarafından imzalanmıştır (Lapierre, 1936: s. 41).

porlardan söz etmiştir. Musul'u İngiliz mandasına bırakan Milletler Cemiyetini eleştirmeyen konuşmacı Filistin-Suriye sınırını İngiltere politikası bağlamında tartışmıştır. Buna göre, İngiltere'nin Filistin bölgesi hususunda Siyonist politikacılara ve Herbert Samuel'e Fransız hükümeti adına destek veren General Gouraud'un ilişkisinden sitemle söz etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3128).

Marki, Lozan'ın Türkiye-Suriye sınırı ile ilgili 3. madde ve ek protokolünü kürsüden tekrar okumuş ve belirsizlik vurgusu yapmıştır. Sınır için çizilen eski yol tarifinden yola çıkarak yeni bir anlaşmazlık konusu olarak öngörmüştür. Kısaca *“Bağdat demiryolunu takip edecek ve demiryolunun platformu Nusaybin'e kadar Türk arazisi üzerinde kalacaktır. Oradan Cezirei ibni arasındaki eski yolu takip ederek Cezirei ibni Ömerde Dicleye vasıl olacaktır.”*¹⁹ Yani Çoban Bey istasyonu ve platformu Türkiye'ye bırakılmıştır. Marki, hemen yanı başında Fransız yönetimi bulunacak ancak Türkiye'nin kanunlarına göre hareket etmek zorunda olması sebebiyle herhangi bir askeri nakil esnasında Fransa'nın lisansı olmasına rağmen Türkler tarafından demiryolunun iki taraflı kapatılma tehlikesine dikkat çekmiştir. *“Kaderimiz bir Türk makasçının elinde olacak”* diyen bir vekil konuşmacıya destek vermiştir. Türklerin Halep ve İskenderun sancağını elde etmek niyetini hiç gizlemediklerini belirten Marki, bu tür meselelerin barışçı politikalarla çözülemeyeceğini, İngiltere'nin yakında Musul'u ya müzakere ile ya da Milletler Cemiyeti tarafından alacağını, Türklerin de rövanşa kalkacağını söylemiştir. Halep'in jeopolitik olarak kavşak noktasında olduğunu da uzun bir tanımlamayla açıklaması Fransız meclis zabıtlarına böyle geçmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3129).

Bu sırada komisyon başkanı söze karışarak Suriye'deki yönetici General Gouraud'un Ankara İtilafnamesi'ndeki bakış açısının kendileri için önemini hatırlatmıştır. Marki ise sınırın arızalı bir durumda olduğunu, Türklerle çatışmak istemediği, Meclisin onaylamak için acele etmemesini söylerken Halep'ten bir protesto haberi veren bir vekile de kendini haklı çıkardığı için teşekkür etmiştir. Komisyon

¹⁹ Bkz. Düstur C2 154; Bilal Şimşir bir konferansında bu durumu şöyle açıklamıştır: “Meğer bir de-ğil, iki tane “eski yol” varmış: Biri eski kervan yolu imiş, güneyden, çölden geçiyormuş; diğeri ise eski Roma yolu imiş, kuzeyden, yani bugünkü topraklarımızın içinden geçiyormuş. Fransız tarafı, Roma yolu olmalı diye tutturmuştu. Türk tarafı ise eski kervan yolu olması gerekir diyordu. Fransız görüşü kabul edilirse Türkiye toprak kaybedecekti. Suriye sınırı upuzun bir sınır olduğu için Türkiye'nin kaybedeceği toprak miktarının da ona göre büyük olacağı kendiliğinden anlaşılıyordu. Bu “eski yol” tanımını Türkiye'nin başına ciddi iş açacak gibiydi. Türk tarafı sonunda bir çıkış yolu buldu: 1921 Anlaşmasını yapanlar, “eski yol” derken tarihi “Roma yolu”nu kastetmiş olsalardı “antik yol” ifadesini kullanırlardı; Fransızca olarak da “voie antique” derlerdi. Öyle demeyip de “eski yol” dediklerine göre herhalde güneyden geçen “kervan yolu” kastedilmişti. 1921 Anlaşmasını müzakere edip imzalamış olan Franklin-Bouillon eski Roma yolunu kastetmiş olsaydı herhalde “antik yol” (voie antique) derdi. Anlaşmada böyle denmemiş olduğuna göre, sınır eski kervan yolundan geçecekti. Tartışmalar 1930 yılına kadar uzadı. Sonunda Türk görüşüne yakın bir sınır çizildi.” (Şimşir, 2020).

başkanı ise sınırda çıkan bu olay üzerine, çizilen sınırların bölgede yaşayan insanların ya da şehirlerin ihtiyacına göre değil haksız bile olsa politik anlaşmalara göre çizildiğini hatırlatmıştır. Sözü tekrar alan Marki, bu kez Ankara Antlaşması'nın 13. maddesindeki²⁰ mukim ve göçebe ahalinin sekizinci maddede belirtilen hattın öte ve beri tarafındaki emlak veya meralara geçiş haklarının bir çatışma için zemin hazırlayacağını belirtmiştir. Antep ve Urfa'dan bahsederken bölgede Türk varlığının çoğunluğunu inkâr eden Marki ve bazı vekiller İskenderun sancağının ayrı statüsüne itiraz etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3130).

Mecliste tartışmaya katılan Ernest Flandin'e göre, İskenderun körfez bölgesine, savaş zamanında Almanlar tarafından 150 tane top bataryası itilaf donanmasını durdurmak için yerleştirilmiştir. Fakat öngörülemez bir biçimde Türklerin eline geçen bu limanın askeri kontrolünü Fransa eline geçirememiştir. Savaş sırasında torpidoların ve deniz altı gibi küçük vasıtaların güney doğu rüzgârlarına karşın Payas koyuna sığındığını hatırlatan Marki konuşurken, Komisyon başkanı, Ernest Flandin'e daha önce bir top bataryası görüp görmediğini sorunca muhatabı Payas'ın yukarısında top bataryalarının olduğunu söylemiştir. Bu sınır konusunda Briand'ın vaktiyle verdiği sözün yerine getirilmemesi Yüksek Meclisin gündemine 1921'de giren karar doğrultusunda gelişmediğini göstermiştir. Maurice Bompard (1854-1935)'in olumsuzluklara rağmen Lozan'a neden itiraz etmediğini sorgulayan Marki, İskenderun sınırı ile ilgili teferruatlı anlatımını sürdürmüştür. Hâlen Suriye'nin kuzeyini talan eden çeteler Gâvur Dağı ve Kürt Dağı'nda yoğunlaşarak Amonos dağları boyunca sızarak Antakya ovasına kadar ilerliyorlar bu yüzden körfeze hâkim olmadan sınır çizmek zordur. Bu noktada Sevr'in uygulanmasını tercih eden Marki sözü Süleyman Şah Türbesine getirmiştir. Ona göre, Türkler, Gelibolu yarım adasının Avrupa mezarlığının korunmasını sınırlı şartlarla talep ederken araya Süleyman Şah'ın mezarını da dâhil edivermişler. Şimdi mezarı korumayı çok isteyen Türkler anlaşma metnine uygun olarak bekçiliğini yapabileceklerdir. Bunu Türklerin tabi bir hakkı olarak gören komisyon başkanı burayı 8 kişinin koruyacağını bu kadar kişiyle de Suriye'de bir ihtilal yapılamayacağını belirterek muhatabına cevap vermiştir. Bunun üzerine sözlerini geri alan, Marki yine de türbenin Suriye'nin ortasında olmasından rahatsız olmuştur (Journal Officiel, 1924: s. 3130).

Ankara'da Niyazi Bey, Hamdullah Suphi ve Yahya Kemal'in Suriye/İskenderun sınırı hakkındaki menfi düşüncelerini örnek olarak veren Marki, Mustafa Kemal'in de içine sindiremediğini, resmi Kilikya gezisinde (1923) sarf ettiği "*Asırlardır Türk yurdu yabancı ellere bırakılamaz*" sözünün bir gün Türklerin herhangi bir bahaneyle sınırları yeniden gündeme getireceğine kanıt olarak göster-

²⁰ Göçebe ve yarı göçebe halkın sınırın her iki tarafında emlak ve araziye sahip olanlarla ilgili geçişleri düzenleyen maddesi (Düstur, 1929: s. 156).

miştir. Ona göre bu antlaşmayla Fransa elini kolunu bağlamıştır. Marki, *irredantist* kampanyalar yaptığını iddia ettiği *Yeni Adana* ve *Hayat* gibi bazı gazetelerin haberlerini meclisteki milletvekillerine göstermiş ve Fransa'daki seçimlerin Türklere umut olduğunu alkışlar arasında dile getirmiştir. Herriot Suriye meselesinin önemi- ne binaen taviz verilmemesini ısrarla belirtmiştir. Marki'ye göre, Adana, Antep ve Kilis şehirlerinde hak iddia eden Türkler, buralarda Lozan'da İsmet Paşa'nın da gösterdiği istatistik verilere göre, Türkler, Müslüman-Arap ve Hristiyan halklara göre azınlıktadır. Suriyeliler de bu durumdan memnun olmayıp²¹ Suriye'yi besleyen akarsuların menşei olan bu bölgeleri de talep etmişlerdir. Büyük bir alkış tezahüratıyla Marki, kabul edilemez sınır meselesi sebebiyle Parlamantonun Lozan'ın onaylamamasını ve komşu güçler arasında uyum sağlayacak şartlarda yeniden bir düzenleme yapılmasını talep etmiştir. İngiliz parlamentosuyla mukayese eden Marki, İngiltere'nin Doğu'yu Fransa'dan daha iyi bildiğini ve ona göre politika geliştirdiğini belirtmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3130).

Bütün gün süren görüşmelerden epeyce yorulan Fransız milletvekilleri zaman zaman gülererek, alkışlayarak, protesto ederek konuşmacılara destek vermiştir. Marki yine de dikkatleri çekmek için sözlerini sürdürmüştür. Buna göre ciddi bir antlaşmada ihtilafa sebebiyet verecek bir boşluk olması, muallak ifadelerin kullanılması ve bunların şuurunda olmayan Fransız delegelere antlaşmanın bir barış abidesi gibi gösterilmesi kabul edilemezdir. Marki için bu hâliyle Lozan, hem Türklerle hem de müttefik devletlerle ihtilaf yaratacaktır ve hâlâ düzeltme imkânı vardır. Raportör Milhaud ise artık imkânsız olduğunu hatırlatmıştır. Marki ise 1890 Berlin Konferansında²² Fransa'nın beğenmediği diplomatik metni reddettiğini sonra parlamantonun istediği metnin yeniden yazıldığını açıklayınca, komisyon başkanı bunu doğrulamış ancak bütün imzacı tarafların onayıyla gerçekleştiğinin bilgisini de ilave etmiştir. Lozan'ın 6 Ağustos'tan itibaren yürürlüğe girdiğini, değiştirilemeyeceğini dile getiren komisyon başkanına Berthon: "*O zaman bu onaylama ne işe yarayacak?*" diye soru sormuştur. Türkiye ile mecburi görüşmeleri sağlayacağı cevabı zabıtlara geçmiştir. Bu durumda Marki, meclisin egemenliğinin bir kurgu olduğunu belirtince kensey başkanı, üç devletin imzalamasıyla yürürlüğe giren bu an-

²¹ Marki'nin Fransız meclis kürsüsünden zabıtlara geçen bu sözlerinin aksine, aslında Suriye halkı Fransa'ya ciddi tepkiler göstermiş ve manda yönetimine karşı pek çok isyan çıkarmıştır. Fransız manda yönetimine karşı isyan muhalefet ve ayaklanma 1923'ten başlamış 1925-1927 arasında ciddi boyutlara ulaşmıştır (<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/maurice-sarrail>). İsmet İnönü'nün verdiği iddia ettiği istatistik bilgileri zabıtlarda yer almamıştır.

²² Avrupalı devletler Afrika'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde keşfettikleri her yeri sahipleniyorlardı. Fiilen işgal etmeden o topraklara sahip olma durumu aralarında anlaşmazlıklara/savaşa sebep oluyordu. Bu ihtilafları ortadan kaldırmak için Avrupa devletleri 1885'te Berlin'de toplanmış ve *Berlin Senedi* adlı bir belge ile *fiili işgal* dönemine geçmiş ve Afrika'ya hücum etmişlerdir (Armaoğlu, 1983: s. 84).

laşmanın gecikmesinin Fransa'ya daha çok zarar verdiğini vekillere duyurmuştur. Berthon: “*Bu vebali kim üstlenecek?*” şeklinde söz atmış, komisyon başkanı: “*Siz onu biliyorsunuz*” diye cevap vermesi üzerine Berthon, Poincaré'yi suçlamıştır. Bu ağır suçlamaları Poincaré'nin hak etmediğini belirterek itiraz eden bazı vekiller mecliste vuku bulan konuşmaları skandal olarak adlandırmış ve karşılıklı söz düellosu devam etmiştir²³ (Journal Officiel, 1924: s. 3131). Marki, Lozan'ın Doğu'da istenen barışı sağlayamayacağını Fransız menfaatlerine aykırı olduğunu güçlü alkış ve tebrikler arasında bir kez daha tekrar etmiştir.

Mecliste konuşma sırası Charles Daniélou'a gelmiştir. General Weygand'ın Lozan'ın bir an önce onaylanması yönündeki uyarısıyla konuya giriş yapmıştır. Uzun bir değerlendirme yapan konuşmacı Türkiye'nin Lozan'ı uygulamaya koyduğunu askıda kalan bazı sorunlar; Boğazlar, azınlık hakları, askersiz bölgeler, sınırlar ve paylaşılan borçlar gibi sorunları çözmek için kurulması beklenen karma komisyonlarda Fransa'nın beklendiğini, bu çerçevede İngiltere ve İtalya'nın çalıştığını ilan etmiştir. Daniélou, antlaşmayı eleştirmek yerine meclise savaş öncesi ve sonrası Türkiye'nin diplomatik problemlerinin gelişimini izah etmek istemiştir. Türkiye ile bir an önce iyi ilişkiler kurulmasını önemsemiştir. Türklerin bu savaşa istemeden girdiğini hatırlatan Daniélou, Alman emperyalizminin Fransa ve Türkiye arasındaki ilişkiyi kopardığını, kapitülasyonların önemini kaybettiğini, ilk Türk devriminden sonra kaldırılmak istendiğini vurgulamıştır. Gentizon'un²⁴ yaptığı araştırmalardan örnekler vererek meclise yeni kurulan Ankara hükümetinin yaşadığı zorlu süreci anlatmaya çalışmıştır. 1913 yılından beri Türk ordusu Almanların hâkimiyetinde olduğu için Türkleri savaşa sokması şaşkıncı olamamalıdır (Journal Officiel, 1924: s. 3133).

Daniélou konuşmasında, Türklerin devrim yaptığını, bu devrim sırasında tıpkı Fransızlar gibi *Marsaillaise* ile sevindiklerini, sadece her ülke gibi özgürlük istediklerini, bu esnada Bosna- Hersek'i ilhak eden Avusturya-Macaristan'a öfke duyduklarını ve Fransa'ya yönelerek mali ve siyasi yardım istediklerini fakat Fransa'nın bunu değerlendiremediğini üzülenek belirtmiştir. Salonda itirazlar ve alkışlar arasında Fransa'nın dostluk elini uzatması gerektiği yönünde ifadeler kullanılmış-

²³ Guérin ve Berthon yer yer birbirlerini suçlamış ya da Poincaré'yi müdafaa ederek karşılıklı laflarla atışmışlardır. Komisyon başkanı ilgili komisyonu savunmuş, konsey başkanı da meclisin bu tartışmalarının uzayıp gitmesinden endişelenmiş ve ertesi gün Senato'ya sunmak zorunda olduğunu hatırlatmıştır. Gayet nazik bir dille kayıtlı konuşmacıların da bir an önce konuşmalarını yapmasını rica etmiştir. Komisyon başkanı da gerekirse mecliste geceleyebileceklerini belirtmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3132).

²⁴ Gazeteci Paul Gentizon, 1922 yılında *Temps* gazetesi adına Türkiye'ye gelmiş burada kalmıştır. 1929 yılında, Mustafa Kemal'in kişiliği ve inkılaplarını anlattığı “*Mustapha Kemal ou L'orient en marche*” (Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu) adlı çalışması bulunmaktadır.

tır. Bir vekilin, Türklere 1914'te 500 milyon ödünç verdiklerini ve Türklerinde buna karşılık savaş açtığını hatırlatan sözleri üzerine başka bir vekil ise Alexandre İzvolski (1856-1919)'nin suç ortağı olduklarını belirtince Fransa-Rusya ilişkisi sorgulanmaya başlanmıştır. II. Wilhem'in Doğu'ya yaptığı seyahat Türkleri Almanya'nın kucağına itmiştir. Boğazların *hâkimi* General Liman Sanders (1855-1929) zaten ordadır. O sırada Fransa ekonomik bakımdan demiryolu işletmeciliği aracılığıyla Mezopotamya, Suriye ve Kilikya'da Almanya'dan daha etkindir. Kısa bir süre sonra roller değişmiştir. Komisyon başkanı bu durumu Alman politikasının şaheseri olarak nitelendirerek söze karışmış, bu noktada Bouillon'un yaptığı müzakerelere Türkleri kurtarmak olarak görülmüştür. Büyük güçlerin 1916'da Osmanlı'nın olmayan etkisi altındaki bölgelerindeki paylaşım Sevr'in temelini oluşturacaktır. Daniélou, bunu savaş ortamında, düşmana tek bir cephe oluşturmak için yapılmış antlaşmalar olarak değerlendirmiştir. Nitekim, Lord Curzon'un 11 Şubat 1920'de yaptığı bir konuşmaya atıfta bulunan Daniélou, o dönemde yapılan antlaşmaların daha sonra çok vahim ve zor durumlar yarattığını İngiltere'nin de kabul ettiğini, Fransa ile ittifaka önem verdiğini, önce ortak kurulan komisyonda Fransa'nın haklarını koruyan kararların sonra San-Remo'da Lloyd George'un Clemenceau'nun gözünün içine bakarak nasıl önemsiz hâle getirdiğini açıklamıştır. Daha sonra, komisyonun gizli belgelere dayanarak verdiği bilgiye göre; Aralık 1918'de Fransa ve İngiltere arasındaki anlaşmazlığın çözülmesini arzu ettiğini belirtince Lloyd, Musul ve Filistin'i istediğini açıkça beyan etmiştir. Clemenceau, Fransız Dışişlerinin muhalefetine rağmen Fransa'nın payına düşen bu bölgeyi İngiltere'ye bırakmayı kabul etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3134).

Meclis zabıtlarına göre Milletvekili Daniélou elindeki belgelerle konuyu açıklamaya devam etmiş ve Fransa'nın İngiltere karşısında yaşadığı politik başarısızlığı dile getirmiştir. 1920 yılında, düzensiz Türk birliklerinin (Kuvayı milliyeye) eline düşen ve daha sonra çeşitli olaylardan sonra Türkiye ile anlaşmak isteyen Fransa Kilikya bölgesinden vazgeçmiştir. Türklerle savaş öncesi dostluk bağları bulunan Briand hükümeti işbaşına gelince hemen antlaşma yapmıştır. Meclis salonunda konuşmayı dinleyen Briand da, o sırada Yunanlılar yenilmekte olduğunu, Türk ordusunun Suriye'de Fransızları hedef aldığını ve barışa mecbur kaldıklarını ilave ederek konuşmacıyı diğer vekillerin alkışlı tezahüratları arasında tasdik etmiştir. İngilizler karşısında zor durumda kaldıklarını belirtmiş ve Fransa Doğu'da barış için uğraşırken İngiltere Türk-Yunan düşmanlığını körüklemiş ve Yunan kartını oynamıştır. Bu sadece Türklerde milliyetçilik duygusunu körüklemiştir. *Yunan-sever* İngiliz politikası İngiltere'ye yıkımdan başka bir şey getirmemiştir. Türk Dışişleri Bakanı Bekir Bey'in Paris'te katıldığı bir toplantıda İzmir'in plebisitle Yunanistan'a verilmesi konusunu da gündeme getiren konuşmacı, Türklerin korkmadan istediği halkoylamasını Atina'nın kabul etmediğini belirtmiştir. Fevkalade bir savaş tecrübesine sahip Mareşal Foch'un bir toplantıda Yunanlılara beyhude savaş-tıklarını, kazanmayacaklarını göstererek ikna çabalarından bahsetmiştir. Foch haklı

çıkmiş Fransa da Türk ve Yunan savaşılarını bir uzlaşma yakalamak için bir araya getirmeye çalıştığını ama başaramadığını söyleyen Briand, çok sayıda Fransız askerinin öldüğünü, Yunan hükümetinin uzlaşma kabul etmez tutumunu ve esirlerin durumunu göz önünde bulundurarak Türklerle uzlaşmayı kabul ettiklerini açıklamıştır. Bunun üzerine İngiliz hükümeti Paris'e temsilciler göndermiş ve Türklerle yapılan pazarlığı öğrenmek için Franklin Bouillon ile temasa geçmişlerdir. Bravo sesleri arasında konuşmasına son veren Briand'a göre bu olayda Fransa Türk-Yunan uzlaşması için çaba sarf etmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3135).

Tekrar sözü alan Daniélou, Türklerin mağlup bir devlet iken 1919'da başlattıkları mücadeleyle artık galip bir devlet gibi egemenlik hakkını istediğini, 1920'de Ankara'nın *istiklalini kaybetmektense yok olma* önergesini meclisinde onayladığını ve Türklerin bu şartlarda Lozan'a geldiğini açıklamıştır. Lozan'da müzakere sürecinde yine İngiltere'nin Türkleri dağıtmak için çok çabaladığını uzun bir açıklamayla milletvekillerine anlatan Daniélou'a göre, eğer antlaşma onaylanmaz ise Türklerin borçlarla ilgili masrafları bu yıla ait bütçeye dâhil olmayacak ve bu durum Fransa'nın bir yıl daha zararına olacaktır. Bu sırada bazı vekillerin, İngiltere'nin onaylamasına rağmen Türklerin onlara da borç ödemeye başlamadığını hatırlatması üzerine komisyon başkanı söz alarak Türkiye-İngiltere Musul meselesinin henüz çözümlenmediği için ödemelerin başlamadığını açıklamıştır. Ferronnays, Fransa'nın da Musul meselesi benzeri durumlarını kaygıyla dile getirince komisyon başkanı, bu sorunları çözmek için hemen başlamak gerekir diyerek oylamayı işaret etmiştir. Sözlerine son verirken Daniélou, yıkılan bir imparatorluktan yeni bir devlet olarak doğan Türkiye ile dostluk bağlamında iş birliği yapmanın Fransa'ya daha uygun olacağını, zaten Suriye'nin mandaterliği sürecinde sınır komşusu olarak yeni anlayış gerektireceğini, mecliste yükselen alkışlarla dile getirmiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3136).

Daha sonra başkan sözü André Berthon'a vermiştir. Berthon, Lozan ile ilgili çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Buna göre, Lozan bir barış antlaşması değil tıpkı Versailles, Saint-Germain, Trianon gibi içi emperyalizm ve kapitalizmin ilkelileriyle dolu ağır hatalar içeren bir ateşkes antlaşmasıdır. Bu bir *barış* antlaşması diyerek itiraz eden bir vekile, Türkiye'ye yeteri kadar sempati gösterdiklerini belirterek 1918 Ekim'inden 1924'e kadar geçen süreyi ateşkes olarak değerlendirmiştir. Bu altı sene zarfında çok çeşitli siyasi pazarlıklar yapıldığını, 1919'da ilk defa Paris yakınlarında müttefiklerin diplomatlarıyla anlaşmak üzere bir şatoya çağrılan tam yetkili Türk temsilcileri ikna edilmeye çalışıldığını fakat Fransız, İngiliz ve İtalyan diplomatların kendi aralarında anlaşamaması sebebiyle akamete uğradığını hatırlatmıştır. İzmir'i isteyen İtalya, gözlerini İstanbul'a diken ve zaten orda olan İngiltere, bir köşe de çekingen ama hırsıyla ön Asya'yı almayı hayal eden Yunanistan yani *yağmalamayı* beceremeyen kuvvetler, Türkleri İstanbul'a geri göndermiş ve bir yıl sonra 1920'de gözyaşları içinde Sevr'i imzalatmışlardır. Bu antlaşma adaletsizce hazırlandığı için meclisten geçmemiş ancak İngiliz emperyalizmini Do-

ğu'da Yunan mandaterliğine soyundurmuş Yunanlıları Türklerin üzerine saldırtmıştır. “Yeniden Doğu'da İngilizlerin kıskırttığı Türkler ile silah ve kaynak veren Fransızların savunma için cesaretlendirdiği Türkler arasında savaş başlamıştır.” Bu söze komisyon başkanı “Bu doğru değil Fransa yapılan propaganda yalanı, Ankara bunu açıkladı.” diye itiraz etmiştir. Berthon'a göre ise aslında Anadolu topraklarında olup biten şey hem dost hem de müttefik İngiltere ve Fransa'nın kişisel mücadelesidir. Berthon, Raportörün özetlediği konulara değindikten sonra bu antlaşmanın tamamlanmadığını eksik olduğunu vurgulamıştır. Rusya'nın sadece Boğazlar meselesinde olmasını Fransa'nın Sovyet rejimini tanımamasını paradoksal bulmuş ve eleştirmiştir. Bunun üzerine Raportör söze karışmış Lozan'ın 63. maddesini okumasını önermiştir. Komisyon başkanı, Rus büyükelçinin antlaşmadaki imzasını sorgulayan konuşmacıya, Boğazlar konusunda itilaf blokuna katılmayan ilk Rus müzakereci büyükelçi Vorowski'nin Lozan'da öldürülmesi²⁵ üzerine yerine Jordanski'nin Roma'da 23 Ağustos 1923'de imzaladığını göstererek cevap vermiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3137).

Berthon, meclisin aşırı sol vekillerinin coşkulu alkışları altında Vorowski'yi Batılı devletlerin kara propagandasıyla tetik çeken bir *faşist* tarafından öldürülmesini Lozan'ın ilk barış şehidi olarak nitelendirmiş dolayısıyla bu antlaşmanın Rus çıkarlarını da zedeleyici bir antlaşma olarak görmüştür. Bu ifadeler karşısında söz alan Raportöre, Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşmasından itibaren Batılı devletlerin yanından gönüllü ayrıldığını diğer güçlerin zorlaması olmadığını, hakkını kaybettiğini hatırlatmış ve bu yüzden aşırı sol vekillerden olumsuz haykırışlar; sağ, merkez ve sol vekillerden alkışlarla tezahürat yapılmıştır. Aşırı sol vekiller ise Rusya'nın diz çökmesi gerektiğini haykırmışlardır. Meclis zabıtlarında, bu karşılıklı atışmalarla Rus-Bolşevik dönemi olaylarını, Rus temsilcisinin Lozan'da Karadeniz hakkında önerdiği ve uyulmasını istediği Rus politikalarını, İngiltere'nin önemsemediğini, Fransız vekillerin ideolojik bakış açısıyla yargıladığı ortaya çıkmıştır. Konuşmacı, Fransa'nın Yakın Doğu'daki geleneksel haklarından İngiliz emperyalizminin önünü açmak için çekildiğini iddia etmiş zira Fransa'nın da Ruhr'a ele geçirmek gibi bir *kirli* hesabı vardır şeklinde açıklamıştır. Tabiatıyla bu cümlelere mecliste itirazlar peş peşe gelmiş, Clemenceau, Millerand, Georges Leygues, Aristide Briand, Poincaré gibi eski kabineler politik manevrayla suçlanmış ve vekiller, Aristide Briand da dâhil olmak üzere birbirlerine ilginç cevaplar vermiştir. Konu, Rusya'dan Suriye, Filistin meselesine gelmiş ve oradan Türkiye'nin *Goeben* ve

²⁵ Rusya'da çıkan gazeteler, *medeni Avrupa'da* Vorowski'nin öldürülmesini şiddetle protesto etmiş ve halkı uyarmıştır. Bu cinayet, İngiliz ajanlarının marifeti olarak görülmüştür. Rus basını *Lozan Komedi* olarak lanse ettiği konferans günlerini Türklere karşı önce İngiliz emperyalizminin daha sonra da Fransız entrikasının sergilendiği bir ortam olarak görmüştür (Bulletin périodique de la presse russe, 1923-05-14).

Bresleau gemileriyle savaşa girmesi sonucu Gelibolu'da ölen Fransız askerlerinin hesabı birbirlerinden sorulmuştur. İstanbul'u Ruslara vermek için Çarlıkla antlaşma yapan yetkili politikacı suçlanırken Briand kendini savunmuştur. Komisyon başkanı, Rus büyükelçisinin öldürülmesini bütün hükümetlerin kınadığını, Rusya'nın İsviçrelilere misilleme yaptığını bu yüzden Lozan'a çağrılan ikinci temsilciyi de İsviçre'nin akredite etmediğini; Çiçerin ise 1871 Boğazlar sözleşmesinin hükümlerini desteklediğini, diğerlerinin karşı çıktığını; Karadeniz'de her devletin ayrı bir hesabı olduğunu, Süveyş kanalına da benzemediğini; Türklerin boğazlara mayın döşeyemeyeceğini, askersizleştirileceğini ve benzer cevapları ilgili raporlarla açıklamış böylece ortaya atılan her soruya ayrı ayrı cevap vermeğe çalışmıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3137- 3139).

André Berthon, sözlerini bitirirken Avrupa'nın silahlanmaya doğru gittiğini, Mussolini İtalya'sının Akdeniz'i Latin denizi yapmak istediğini, öte yandan İngiltere'nin Cebelitarık, Malta ve Mısır'a hâkim olduğunu, Rusya'nın Karadeniz'de kendini korumak için silahlanacağını ve petrol meselesini de hatırlattıktan sonra Fransa'nın Suriyelilere vaat ettiği özgürlüğü vermesi gerektiğini, vatanları için öldüklerini, imzalanan mukavelenamede Suriyelilerin de olması gerektiğini, bunların Fransız geleneğini yaşamalarını arzu ettiğini dile getirmiştir. Konuşmacı vekile göre, Suriye adeta sömürülmektedir. İnsan Hakları Birliği Komite başkanı birkaç gün önce raporda Fransa'nın Suriye'de sergilediği sert ve zalimce tutumun zorbalık olduğunu deklare etmiş ve protesto etmiştir. Bu ifadeye meclis sıralarından protesto sesleri yükselince, komisyon başkanı da bu açıklamayı protesto ettiğini ilan etmiştir. Berthon ise ısrarla Fransız hükümetinin manda yönetimi adı altında Suriye'yi gerçek bir Fransız kolonisi hâline getirmeğe çalıştığını tekrar etmiştir. Konsey başkanı da, Fransız çıkarlarını gözettiğini, bu niyetini inkâr etmediğini isterse Suriye ve Lübnan'da kurdukları organik yapıyı tartışabileceğini beyan etmiş ve manda ile ilgili maddeleri okumuştur. Berthon'a göre, maddeler görünüşte hak, adalet ve özgürlük vaat etmekte uygulamalar ise aksi yönde gelişmektedir. Kısaca, meclis zabıtlarında Suriye'deki Fransız siyasî, askerî idare ve idarecileri konusu başka milletvekillerinin de müdahalesiyle hayli çekişmeli, karşılıklı laf atma, soru-cevap, itiraz ve iddialar şeklinde yer almıştır. Milletvekili Marcel Cachin, Fransa'nın beş yıldır Suriye'de Suriyelileri Bedevilere karşı korumak için milyonlarca para harcadığını beyan eden Bouillon'a yönelik eleştirilerini sürdürmüştür. Fransa'nın Kilikya bölgesindeki pamuğa ve İskenderun Limanına sahip olmak ve bunu sürdürmek için 50 bin, savaş sonrasında 20 bin civarında askeri güç olarak bölgede olduğunu açıklamıştır. Ona göre, Fransa 3 milyarı geçen masraflarını Suriye'de barışı korumak için değil bir başka Tunus yaratmak için yapmıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3140).

Komisyon başkanı bu eleştirilere cevaben Suriye'de yaşayan halkın Fransa'nın varlığından memnun olduğunu kanıtlamak için *Paris Arap Kongresinde* (18 Haziran 1913) toplantı tertip komitesinde yer alan *Suriyeli Arapların Gurubu* adına

aralarında bulunan *Şükri Ganem*'den (Bilgenoğlu, 2007: s. 187) ve kardeşinden örnekler vermesi dikkat çekicidir. Zira bu gruplar Osmanlıya isyan etmiş ve Arap milliyetçiliğinin *ayrılıkçı* bir kimlik kazanmasında etkili olmuş cemiyet mensuplarıdır. Fransız meclis komisyon başkanının, *1913 Paris Kongresinde* Osmanlı idari merkezinden *âdem-i merkezîyet* talep eden Araplarla, bölgenin idari reformlarını birlikte oluşturduklarını mecliste övgüyle dile getirmesi dikkat çekmiştir.

Sevr Antlaşmasında yer alan Ermenilere vaat edilen toprakların²⁶ Lozan'da yer almamasını büyük bir eksiklik olarak gören André Berthon, mitinglerde Ermenilere özgürlük isteyen Anatole France gibi önemli Fransız entelektüelleri gibi mecliste de pek çok kişinin bu politikaya taraftar olduğunu açıklamıştır. Fransız-İngiliz ortak emperyalist bir politikayla Kilikya'yı da içine alan büyük bir Ermenistan kurma planlarını vahim bir hata olarak gören milletvekili, Ermenilere etnik sınırları içinde özgürlük verilmesi taraftarıdır. Milletler Cemiyetinde yapılan Ermeni propagandasını Fransız meclisine taşıyan vekil Paris'te yapılan mitingleri ve orada verilen vaatleri hatırlatmış ve Fransız hükümetini vefasızlıkla suçlamıştır. Lozan'ın onaylanması Ermenilerin üzerine bir mezar taşı koymak anlamına geldiğini ifade etmiştir. Kısaca, Berthon ve arkadaşları, arzu edilen silahsızlanmaya karşı olmayan, Lord Curzon'un petrol meselesinde dile getirdiği prensipler çerçevesinde hazırlanmış kapitalist bir zihniyetin ürünü olan bu antlaşmaya *proletaryanın* çıkarları ve özgürlükler adına *hayır*²⁷ oyu vermişlerdir (Journal Officiel, 1924: s. 3142-3143).

Lozan'ın borçlarla ilgili bölümüne değinmek için söz alan milletvekili Désiré Ferry, kapitülasyonların kaldırılmasıyla Fransa'nın uğradığı iktisadi kayıp-

²⁶ Fransa-İngiltere ikilisi Londra Konferansı'nda Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti'nin himayesine vermek istemiş daha sonra da San Remo Konferansı'nda Ermenistan mandasını kabul etmesi için Amerika'ya müracaat etmişlerdir. Wilson'un ara buluculuk yapmasına karar verilmiştir. Fakat gelinen noktada Amerika, Ermenistan mandasını kabul etmemiştir (1 Haziran 1920). 1918'de Erivan'da kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ni İngiltere, Fransa ve İtalya 19 Ocak 1920 tarihinde, Amerika 23 Nisan 1920'de resmen tanımıştır. 10 Ağustos'ta imzalana Sevr Antlaşmasına göre Türkiye de müttefikler gibi Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacağını, sınırının belirlenmesi işini Wilson'un hakemliğinde bütün hükümleri kabul edeceğini ve Ermenistan'a katılacak topraklar üzerindeki bütün haklarından vazgeçeceğini kabul etmiştir. Kısaca bu antlaşmanın 6. bölümünde (88-93 maddelerinde) Amerika'nın hakemliğinde sınırları Osmanlı Devletinden koparılarak çizilen bir Ermenistan devleti söz konusudur. Milletler Cemiyeti'nde yapılan Ermeni taraftarı konuşmalar, Sevr Antlaşması'nın Ermeni meselesiyle ilgili maddeleri ve Ermeni ajanların yalan yanlış ihbarlarıyla oluşturulan Fransızca kaleme alınmış öznel ve önyargılı rapor, mektup, anı, taraflı gazete haberleri ve benzeri belgelerin bulunduğu bir koleksiyonda Fransa'nın Ermeni meselesine fevkalade desteğini görmek mümkündür (Ohandjanian, 1995: s. 7748).

²⁷ Marksist teoriye göre kavramlar kullanan Avukat André Berthon (1882-1968) XII. yasama döneminde sosyalist parti, XIII. Yasama döneminde komünist parti üyesi olarak Fransız hükümetinin Yakın Doğu politikalarına ve benzer antlaşmalara karşı çıkmıştır ([http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/735](http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/735)).

ların önemini rakamlarla meclise sunmuştur. Bu, hâlihazırdaki para birimi verilerine göre 3 milyar franktan daha fazla bir kayıp demektir. Osmanlının savaştan önce Fransa'ya 2 milyon 500 bin frank olan borcun yıllık faizi 38 milyon altın Türk lirasıyla ödemesi gerekmektedir. Kâğıt hâlinde ödenmesi durumunda 15 milyon Türk lirasına indirim söz konusudur. Ancak ilk Raportörün güvenilir raporuna göre Fransa yılda 200 milyon Fransız fransı kaybına uğrayacaktır. Fransa çıkarları gereği bu önemli zararı kabul etmemelidir. Bu Osmanlı borçlarının hangi dönemde, kimlerle ve ne kadar yapılandırıldığını meclisteki Fransız milletvekillerine hatırlatmak isteyen Désiré Ferry, borç çeşitlerini sınıflandırdıktan sonra 1875 yılında çıkan Bosna-Hersek ayaklanmasıyla beraber patlak veren Sırbistan-Karadağ Savaşı, akabinde Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde sürekli kaybeden bir Osmanlı maliyesini rakamlarla açıklamıştır. Tarihi perspektiften bakarak umumi borçların 1881 Muharrem Kararnamesiyle yeni bir döneme geçtiğini belirten vekil, 11 Temmuz 1878'de Berlin Kongresi'nde tam yetkili İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya-Macaristan ve Rus elçilerinin birlikte güvenilir uzmanlardan oluşan bir finans heyetinin teşekkülü için bir deklarasyon imzaladıklarını hatırlatmıştır. Kararname sonrası borçların ertelenmesi ile 85 milyon İngiliz sterlini yeniden kayıp olarak belirlenmiştir. Kararnamenin maddelerini ve vergisi alınan tütün, tuz, ipek benzeri maddelere 1907'de ilave edilen gümrük vergileriyle umumi bir bilgi meclis zabıtlarına geçmiştir. Muharrem Kararnamesi yaptırımı olan alacaklı-verecekli arasında bir çeşit iflas anlaşmasıdır.²⁸ Ferry, genel borçlar hususunda Fransız temsilcilerinin müzakereler sırasında diğer ülkelerin menfaatleri kadar Fransa'nın menfaatlerini gözetmediğini belirtmiş ve büyük alkışlar almıştır. Konsey başkanı vekilin sözünün aksine, 17 Temmuz 1923 tarihli görüşmede daha önce hazırlanan ilgili bildirin sonuna, Britanyalı, Fransız ve İtalyan ortak delegeleri adına General Pellé, bu ülkelerin uyuşgunu taşıyanları her hâlükârda korumak için karşılıklı müdahale hakkını ilave ettiğini bildiren yazıyı okumuş ve 47. maddenin bile antlaşmayı onaylamak için yeterli olduğunu söylemiştir (Journal Officiel, 1924: s. 3144).

Şüphesiz İtilaf Hükümetleri, borçlarla yakından ilgilenmiş, Osmanlıdan kopan ülkelerin de borçlarını düşünerek yoğun diplomasi yoluyla çıkarlarını korumaya çalışmışlar. Osmanlı borçlarının yüzde 40'ı ayrılan devletlere bölüştürmüş kalan yüzde 60'ı (46-57 maddeleri, ek tablolar çizilerek) ödenmek şartıyla bir çö-

---

²⁸ Fransız meclisinde vekil, Fransa'yı ilgilendiren borç rakamlarını vermiştir. 1881 Muharrem Kararnamesine binaen kurulan *Düyun-u Umumiye İdaresi* (Düyun-u Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi (1881-1939) 1882 yılında geniş bir teşkilat ağı kurarak çalışmalarına başlamış ve bir şirket yönetim kurulu gibi yapılanmıştır. Genel olarak bu kurumun politikaları, çalışmaları ve borçlarla ilgili rakamları için bakınız (Karal 424-434); (Kazgan, 1999: s. 7- 26). Varol, Özge. (2007). *II. Abdülhamit Dönemi'nde Düyun-u Umumiye İdaresi, Kuruluşu ve İşleyişi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

züme ulaşılmaya çalışılmıştır.²⁹ Mecliste bu görüşmeler devam ederken Muharrem Kararnamesi 1903 ekiyle ölü bir belge hâline gelmiştir ve borç tahsili için açılan şubeler artık faaliyet göstermeyecekler. Avrupalı memurlar ayrılırken birkaç Müslüman görevli yerinde kalmıştır. Öte yandan Türk hazinesi bu borçları ödemekte zor durumda kalınca, borç yönetim konseyi resmi olarak Muharrem Kararnamesini hatırlatmıştır. Türk Maliye Bakanının kesin cevabı, adı geçen kararnameyi tanımadıkları, Büyük Millet Meclisi'nin alacağı kararlara tabi olacakları yönünde olmuştur. Konsey başkanı tereddüt eden, itiraz eden karşı çıkan bazı milletvekillerini ikna etmek için Fransız hükümetinin antlaşma maddelerinin, alınan kararların, borç ödeme takviminin ve diğer uygulamaların takipçisi olacağını, hakların korunacağını, bu noktada imzacı hükümetlerle iş birliği gerçekleştireceğini vaat etmiştir. Başkan Yakın Doğu'da bu vaatlerini yapabilmesi için meclisin bir an önce Lozan'ı onaylamasını tekrar istemiş ve şahsi kanaatini, İsmet Paşa'nın³⁰ 15 Temmuz konuşmasını, elindeki benzer raporları mecliste paylaşmıştır. Türk hükümetinin mukavele çerçevesinde oluşturulan ve her iki tarafın da karşılıklı iyi niyet gösterdiği bir yapı üzerinden gereğini sistemli bir şekilde yerine getireceğini dile getiren başkan sol ve aşırı sol vekiller tarafından alkışlanmıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3147).

Meclis sıralarından laf atan Marki de La Ferronnays, Türk hükümetinin Anadolu'daki madenler ve yeraltı zenginliklerinin imtiyazını Fransızlara verdiğini, yani Ankara itilafnamesiyle ilgili mektupta Türk hükümetinin Türk-Fransız ortak-

²⁹ 47. Madde: "... Salifüzzikir Devletler Dünyunu Umumiyei Osmaniye Meclisinin bu husustaki mesaisini takip etmek üzere İstanbula muraahaslar göndermek selâhiyetini haiz olacaklardır..." Lozan Antlaşması'nın (2. kısım malî ahkâm 1. fasılda 46-57. maddeler ve borç tablosu) Osmanlı borçlarına yönelik maddeleri için bkz. Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 5, ss. 42-58; Nutuk'ta, borçlarla ilgili olarak Ahkâmı Maliye konusu önce Sevr, Mondros ve millî mücadele döneminde İtilaf devletlerinin konu ile ilgili teklifleri karşılaştırılmalı olarak verilmiş ve Lozan'da ise bu "Bu gibi kuyudatın kâffesi bertaraf edilmiştir." (Nutuk II, 1981: s. 765).

³⁰ İsmet İnönü bir konuşmasında bu konuyu dile getirmiştir (1925). Devletin Siyaseti Umumiyesi Hakkındaki Beyanatı: "Mesaili muallâka üzerinde de arzı malûmat edeceğim: Heyeti Celilenizin malumudur ki, bunlardan birisi koponlar meselesidir. Koponlar -daha doğru bir tabirle söyliüeyim borçlar meselesinde, bugün muahedenin derpiş eylediği sermayenin taksimi muamelesi, alâkadarın ile nihayete ermiş gibidir. Bu esnada muraahaslarımız tediye akçesinin cinsi üzerinde'de alâkadar muraahaslarla temasa geldiler. Müzakere devam etmektedir, bizim bu husustaki vaziyetimiz ve nokta-i nazarımız malûmdur. Biz bir defa vaziyetimiz İtibariyle borçlar hususunda muahedenin derpiş ettiği ceryanı daima İtina ile takip ettik. Bize hiçbir tehhür ve hiçbir vesile isnad olunamaz. İkinci: Muahedenin derpiş ettiği ve bize tahmil eylediği borç listesini muntazaman tediye etmek itiyadındayız ve temayülündeyiz. Ancak tediye akçesinin cinsi meselesine gelince, bu hususta bizim iktidarımız ve bizim sunumuz olmaksızın harap olan bu memleketi imar etmek vazifei esasiyemiz ve hakkı hayatımız nazarı dikkate alınmak lazımdır (Bravo sesleri, alkışlar) Borcunuzu muntazam tediye etmeye ne kadar muvafık isek memleketin hakkı hayatına halel iras edebilecek fevkalade bir vaziyette bulunmaktan da o kadar ihtiraz etmek mecburiyetindeyiz." (Neziroğlu, 2014: s. 75)

lığına, Harşit Vadisinin³¹ imtiyazını verdiğini söyleyince konsey başkanı, görüşmeler arasında, espiyle karışık imtiyazların sınırsız olduğu cevabını vermiştir. Daha sonra İsmet Paşa'nın meclise sunulan konuşmasında alacaklılarla ilgili bir açıklama göremediğini söyleyen vekil Ferry ise barışın önemini belirttikten sonra Lozan'ın kazandırdığı hususları görüp, kaybettirdiklerini görmemek Türk dostluğuna feda edilemez şeklinde bir görüş ileri sürmüştür. Ferry, Lozan'ın Doğu'da Fransız etkisini zaafa uğratacağı dolayısıyla yıkacağı için onaylamayacaklarını merkez ve sağ milletvekillerinin tezahüratları altında beyan etmiştir. Söz alan bir milletvekili de *mandater* maddeler üzerinde eleştiri yapmış ve Fransa'nın İngiltere karşısında Yakın Doğu'da mütemadiyen prestij kaybetmesini Meclisin takdirlerine bırakmıştır.

Kısaca antlaşmanın çeşitli maddeleri üzerinde olumlu ve olumsuz çok sayıda görüş belirtilmiştir. Fransız Temsilciler Meclisi zabıtlarına göre; Konsey başkanı, 25 Ağustos 1924 günü, ikinci oturumda Lozan Barış Antlaşması'nı 50 numaralı oylama sonucu ilan etmiştir. Kullanan toplam oy 581, mutlak çoğunluk 291, kabul oyları 410, ret oyları 171 olmak üzere antlaşma onaylamıştır (Journal Officiel, 1924: s. 3167-3172).

Şüphesiz, "*Lausanne sulh masasında mevzuubahs edilen mesail, üç, dört senelik yeni devreye ait ve münhasır kalmıyordu. Asırlık hesaplar rüyet olunuyordu. Bu kadar eski, bu kadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette o kadar basit ve kolay olmalıydı.*" (Atatürk, 1981: s. 701-702).

Sonuç

Fransız Milli Meclisinde Lozan oturumu, Türklere övgüyle başlayan mütaalaalar arkasından ciddi ithamlarla devam etmiş ve Fransız milletvekilleri tarafından *Şark Meselesi* bağlamında görülmüş muahede çok sert eleştirilmiştir. Esas itibarıyla bu süreçte müttefiki/rakibi İngiltere'nin her konuda aslan payını alması Fransız vekilleri oldukça rahatsız etmiştir. Lozan üzerine yapılan müzakereler bu rekabetin getirdiği *çaresiz kabullenmeler* bağlamında değerlendirilmiştir. Özellikle, Suriye-Türkiye sınır meselesi, borçların tazmini, Fransız okulları, yabancı uyruklular, Ermenilere vaat edilen toprak meselesi ve benzeri hususlarda çok tartışılmış ve antlaşma Fransız çıkarlarına aykırı, sorunlu ve yetersiz görülmüştür. İkna edilemeyen muhalif vekiller antlaşmanın pek çok maddesini protesto etmiştir. Komisyon, Konsey başkanı ve taraftar vekiller ise Lozan'ı diğer imzacı devletlerin yürürlüğe koyduğunu, Fransa'nın geç kaldığını bu yüzden Fransa'nın da imzalaması gerektiğini beyan etmişlerdir. Bilhassa, Fransa, İngiltere'nin emperyalist hedefinin Ege kıyılarından Hindistan'a, Kafkaslardan Kızıl Deniz'e kadar geniş bir coğrafyayı ele ge-

³¹ Vadi çevresinde önemli gümüş yatakları ve bakır madeni bulunmaktadır (Tuncel, 1996: s. 273-276).

çirmek olduğu ama artık bunu engellemek için Fransa'nın bu durumu fırsata çevirmesi ve bölgeye nüfuz etmesi gerektiği düşüncesiyle Lozan'ı onaylamıştır. Fransız Meclisi, 25 Ağustos 1924 tarihinde Lozan Barış Antlaşması'nın 50 numaralı oylama sonucu 410 evet oyuyla onaylamıştır.

Lloyd Georges taraftarları söz konusu antlaşmayı utanç verici olarak görmüşlerdir. *Times*, modern tarihlerde yapılan antlaşmalarla karşılaştırmış ve bunu adil bir antlaşma olarak nitelendirmiştir. Artık hiç kimse muzaffer Türkiye'nin üstünü çizmeye muktedir değildir. Yıkılan bir imparatorluktan yeni bir devlet olarak doğan Türkiye ile dostluk bağlamında iş birliği yapmanın Fransa'ya daha uygun olacağı muhakkaktır.

Kaynakça

- Armaoğlu, Fahir. (2010). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Armaoğlu, Fahir. (1983). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1814-1918)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Atatürk, Kemal. (1981). *Nutuk 1920-1927*. Cilt: II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya. (1987). *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*. Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Babin, Gustave. (1915). *La bataille de la Marne (6-12 septembre 1914), esquisse d'un tableau d'ensemble*, Paris: Plon-Nourrit et Cie.
- Berthon, André. 01.07.2020 tarihinde [http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/\(num_dept\)/735](http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/(num_dept)/735) adresinden erişildi.
- Bilgenoğlu, Ali. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Antalya: Yeniden Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Bulletin de la Presse allemande*, 29 Novembre 1922.
- Bulletin périodique de la presse russe* 1923-05-14.
- Çetinsaya Gökhan. (2007). "Ortadoğu", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, s. 403-407, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Düstur*, Üçüncü Tertip, (1929). Cilt: 2, İstanbul: Milliyet Matbaası, (No:100 -Türk Fransız İtilafnamesi) Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti Tarafından Tabettirilmiştir.
- Düstur*, Üçüncü Tertip, (1931). Cilt: 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti Tarafından Tabettirilmiştir.
- Excelcior*, 25.07.1923.

- Feuilletons* (Chambre des députés) No: 35. 25.8.1924.
- Feuilletons Sénat* No: 71, 27.8.1924. Sénat No: 610 (Rapport) 26. 8. 1924.
- Floréal*, 17.02.1922.
- Haydaroğlu, İlknur Polat. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Ocak yayınları.
- Impressions: projets, propositions, rapports...* / Sénat No 309, 1923-03-29. Paris.
- İnan, Afet. (1994). "Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi" *Belleten*, Cilt: 2, Temmuz-1. Teşvini, 1938, s. 277- 307, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Journal Officiel de la République Française, Débats Parlementaires* No: 104, Chambre des Députés, 26 Août 1924. Paris.
- Karpat, Kemal H., (2010). *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, Gülten. (1999). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Altın Yayınları.
- L'Action française* 25 juillet 1923.
- Lapierre, Jean. (1936). *Le Mandat Français en Syrie, origines doctrine exécution*, Thèse pour le Doctorat en Droit, Recueil Sirey, Paris.
- Le Petit Journal*, 29 novembre 1922.
- Le Rappel*, 28 octobre 1922.
- Le Temps*, 26 juillet 1923.
- Margueritte, Victor. (1932). *Aristide Briand*, Paris: Ernest Flammarion.
- Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz Tuncer, (haz.) (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*, Cilt: 2 (Cumhuriyet Hükümetleri Dönemi) Mustafa İsmet İnönü - Ali Fethi Okyar, Ankara: TBMM Basımevi.
- Österreich-Armenien (1872-1936). (1995). Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien), Herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Cilt: XI, Vien: Ohandjanian Şahsi Matbası.
- Salahi R. Sonyel (1974). "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Belleten*, XXXVIII/149, s. 41-116, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşir, N. Bilâl. (1990). *Lozan Telgrafları*, Cilt: I (1922-1923), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşir, N. Bilâl. (1994). *Lozan Telgrafları*, Cilt: II (Şubat-Ağustos 1923), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Şimşir, N. Bilâl. (18 Kasım 2008). “Lozan Ve Sonrasında Sınırlar Ve Boğazlar”. (ET: 17.06.2020). <http://www.ismetinonu.org.tr/dr-bilal-n-simsirin-konferansi/>
- Tanır, Engin Deniz. (2016). *Cumhuriyet'in Kuruluş Sürecinde Türkiye'de Fransız Okulları (1919-1925)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Tuncel, Metin. (1996). “Gümüşhane” *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, s. 273-276. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, Şerafettin. (2003). “Levant”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, s. 145-147. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türkmen, Zekeriya. (2002). “İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVIII, S. 53, Ankara.
- <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/maurice-sarraill> (ET: 09.02.2020).
- Uygur, Fatma. (2015). *Fransız Seyyah ve Diplomat Edouard Antoine Thouvenel'e Göre XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.